

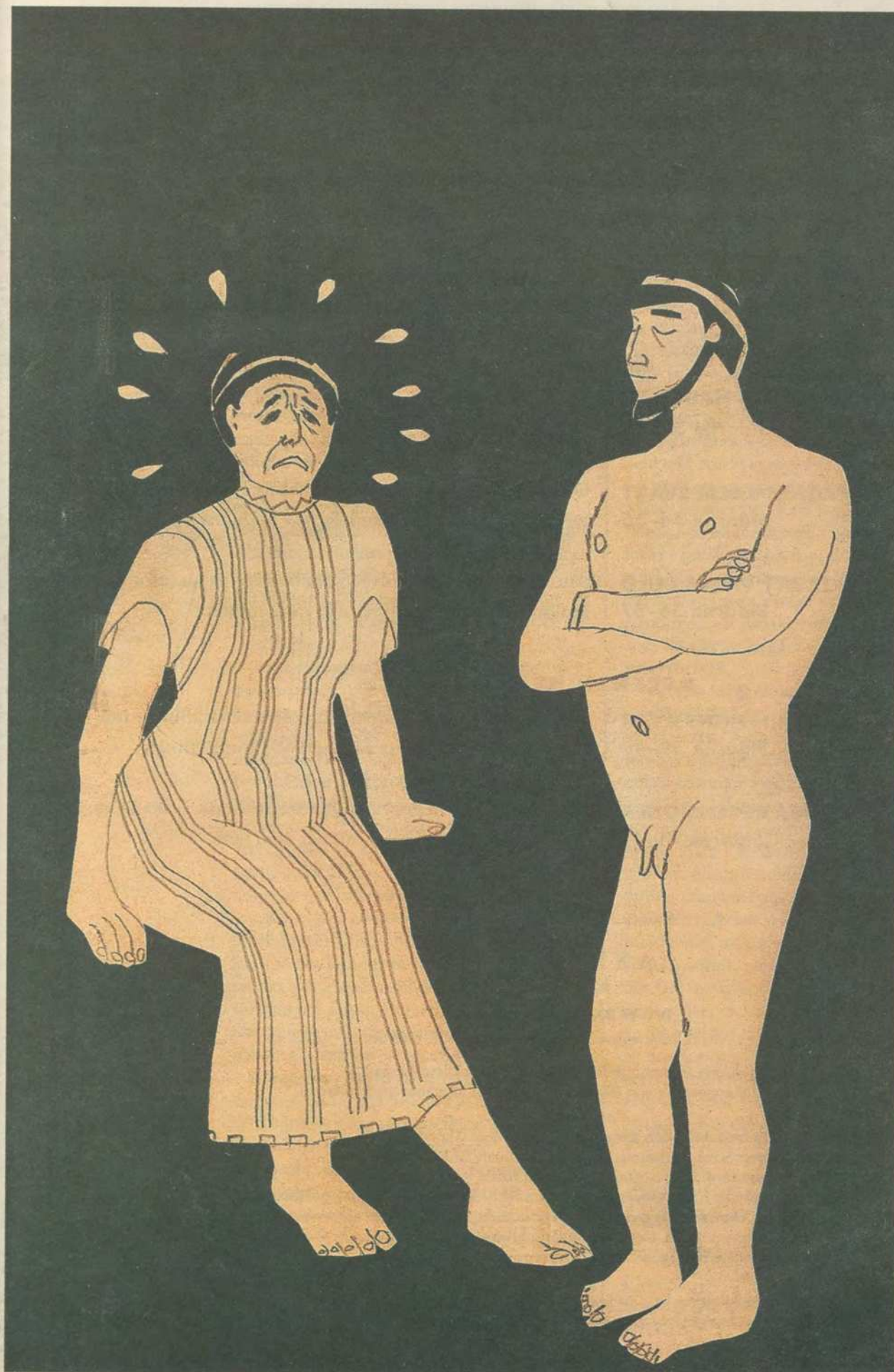
AXESS

Nummer 6 Oktober 2002 • Årgång 1

Pris: 25 kr

KUNGL. BIBL.
2002-10-04
STOCKHOLM

TEMA: Stoicism

UTBLICK/SID 8

Stormaktssfärer

Konflikten mellan Indien och Pakistan innebär inte bara ett hot om kärnvapenkrig. Kashmir kan bli gränsen i ett nytt kallt krig mellan USA och Kina.

INTERVJU/SID 13

Klartext i samtal

För att överbrygga spänningarna i det mångkulturella samhället måste en ömsesidig respekt råda, säger Michael Ignatieff. Nya samhällskontrakt bör upprättas.

RECENSION/SID 38

Efter IT-boomen

Nittioalet präglades av experimentlusta. Tiden är mogen att analysera vad som följer av den nya ekonomin. Mats Benner har läst tre mycket olika avhandlingar.

INBLICK

KREATIV MEDVERKAN VANLIG I DATASPEL
Sidorna 6-7

Tvärtemot schablonbilden är dataspelen allt annat än enkelriktade; de utgör en ny kulturform, skriver Thomas Gür.

UTBLICK

KASHMIR SKÄRNINGSPUNKTEN FÖR NYTT KALLT KRIG
Sidorna 8-9

I skuggan av Irak gror konflikten mellan Indien och Pakistan. Den kan komma att utvidgas, enligt Sten Widmalms analys.

INTERVJU

ETT NYTT SOCIALT KONTRAKT MÅSTE SKRIVAS
Sidorna 13-16

Kay Glans möter kosmopoliten Michael Ignatieff, som menar att det är statens kris som orsakar etniska konflikter.

TEMA: STOICISM

SID 17-29

Artiklar av Eva-Carin Gerö, Bo Lindberg och Karin Johannisson.

TRADITION

EKONOMINS MÄNNISKA MÅSTE FÅ KÖTT OCH BLOD
Sidorna 30-31

Alfred Marshall är visserligen en klassiker inom national-ekonomin, men det är i hans glömda arv som aktualiteten ligger.

FRIZON

RITUALERNAS MARKNAD
Sidorna 32-34

Lynn Åkesson och Karin Salomonsson finner att livets högtider firas som aldrig förr.

NÄR GRÅ EKONOMI BLIR SVART
Sidorna 34-35

Oklart ansvarsförhållande är en viktig bit i det pussel som läggs för att förklara finansskandalerna i USA, menar Karin Thorburn.

KINESISKA BRONSER STÄLLS UT I SYFTE ATT VINNA GULD
Sidorna 36-37

Antika föremål från sydvästra Kina visas nu utanför Mittens rike. Magnus Fiskesjö efterlyser den rätta miljön.

RECENSIONER

DEN NYA EKONOMIN FINNS KVAR
Sidorna 38-40

Mats Benner har läst tre mycket olika avhandlingar om informationssamhällets anatomi och konfliktlinjer.

ÖVRIGA RECENSIONER
Sidorna 41-47

Nya böcker av Gregory Stock, Martin Amis, Erika Doss, Andreas Dorschel, Stefan Breuer med flera.

AXESS

www.axess.se

Postadress: Box 2143, 103 14 Stockholm e-post: redaktionen@axess.se telefon: 08-791 52 50

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans

Redaktörer: Sofia Nerbrand, Emil Uddhammar, Erik Wallrup

Researchassistent: Una Gustafsson **Grafisk form:** Lars Andersson

Redigering: Lotta Brandt, Lena Ländin **Korrektur:** Karin Olsson **Repro:** Samuel Elers-Svensson **Omslagsillustration:** Claes Jurander

Verkställande direktör: Kurt Almqvist **Ekonomiansvarig:** Monica Söderberg **Administrativ controller:** Susann Ronvall

Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Sigfrid Leijonhufvud, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Anders Olsson, Joanna Rose, Lynn Åkesson

Typsnitt: Indigo och Esans **ISSN:** 1651-0941 **Tryck:** VLT Press

Prenumeration: Helår 9 nr kostar 200 kr via www.axess.se, prenumeration@axess.se eller tel 031-743 99 05

Stoicismen hävdade vikten av att bevara den inre ron trots stark påverkan från omvärlden. Förmågan att hantera smärta var en central strävan. Sådana element har en balanserande verkan också i dag. Utan dem riskerar vi att genomgå en lidandets inflation och att ge efter för mediesamhällets tryck.

KAY
GLANS

kay.glans
@axess.se

Den amerikanska filosofen Martha C. Nussbaum pläderar i *Upheavals of Thought* för vad hon kallar nystoicism. De klassiska stoiska filosofernas syn på förhållandet mellan tanke och känsla, att de inte är motpoler utan utgör ett kontinuum, föregriper dagens teorier om känslans natur. Nussbaum är dock angelägen om att skilja mellan stoicismen som analytiskt redskap och dess livshållning. Hon finner de stoicistiska idealen förkastliga. Och förvisso: deras föreställning om inre behärskning ter sig för oss förvillande lik känslökyla och likgiltighet.

Men vi övertar å andra sidan aldrig traditioner passivt och helt och fullt. Varje tid har skapat sin bild av stoicismen och tagit upp vad den tyckt sig behöva, och så måste det också vara i dag. Att *Axess* nr 6 ägnar temablocket åt stoicismen och låter perspektivet svepa från antiken till frågan om stoicismens relevans i dag är ett uttryck för ambitionen att hålla traditionen levande. Stoicismen är kanske den minst kända av de stora antika tankeströmningarna, men mycket av det civilisatoriska inflytande som vi tillskriver kristendomen kommer sannolikt i första hand från stoicismen. Hur många vet numera till exempel att föreställningen om universella mänskliga rättigheter och alla människors lika värde har sina rötter i stoicismen?

Men vår avsikt är förstås också att traditionen skall kunna fungera som en spegel. Det främlingskap och igenkännande som blir följd av detta möte får oss att bättre förstå vår egen modernitet. Om mycket i stoicismen i dag ter sig föråldrat eller rent av trivialt, så har annat större aktualitet. Stoikerna var antiutopister och ville visa hur man kunde bevara sin värdighet även under oroliga historiska förhållanden. Deras prioritering av den individuella

karaktärens fullkomning framför förändringar av samhället kan på många sätt te sig politiskt kallhamrad, men ett element av detta torde ingå i alla postutopiska hållningar som inte vill vara hedonistiska.

Stoicismen betonade värdet av att kunna bevara sin inre ro trots att man utsätts för starka yttre drivkrafter. Seneca avråder i ett brev till Lucilius denne från att bevista gladiatorspelen eftersom dessa starka sinnesintryck hotade själens lugn. Ur ett modernt perspektiv ter sig detta absurt; det centrala borde vara att se till att gladiatorerna inte var tvungna att döda och dö. Men i en mer överförd bemärkelse kan Seneca ha något att säga också i dag. Vi lever i ett slags elektroniskt Colosseum; tillfällen att bevittna och interaktivt delta i evenemang som väcker starka känslor är oändliga, och kanske behöver vi en kultur som lär oss att bevara en inre frihet mot yttre intryck.

Vi talar mycket om utbrändhet numera och kanske är denna delvis just en följd av att vi utsätts för alltför många intryck. Men möjligen hänger denna moderna epidemi också samman med att vi har förlorat ett stoicistiskt element i vår kultur. Medicinen går framåt med stormsteg, alltför bote-medel ställs i utsikt – men kravet på att uthärda kommer aldrig att försvinna. En kultur utan ett balanserande stoicistiskt element riskerar att genomgå en lidandets inflation. Viss smärta är en obestridlig fysisk realitet, men om postmodernismen alls lärt oss något är det i hur hög grad våra upplevelser är konstruerade. Även smärta är föremål för konstruktion, vissa aspekter av den formas i en komplicerad förhandling mellan individ och kultur. Stoicismen bör nog vara med – som en av flera parter – i en sådan förhandling.

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

Civilisationernas kamp i blickfånget på nytt

LÄSTIPS. Samuel P. Huntington har upplevt en ny vår sedan förra hösten. Hans bok om kulturernas krig möttes med en hel del skepsis när den kom för drygt ett decennium sedan. Efter starten av kriget mot terrorismen har Harvardprofessorn uttalat sig i världens ledande tidningar, nu senast i en stor intervju i veckomagasinet *Die Zeit*. Han talar där om vår era som "de muslimska krigens tid".

Men konflikt-

erna i världen består inte bara av "kulturer". Huntington betonar att den maktpolitiska dimensionen i världspolitiken inte alltid sammanfaller med den kulturella. Fallet Ryssland blir då särdeles intressant, för att inte säga komplicerat. Huntington beskrev i sin *Civilisationernas kamp* Ryssland som representanten för en östlig "ortodox" kultur.

Nu vill han nyansera den tesen. Ryssland har två ansikten, ett västligt och ett slaviskt. President Jeltsin skulle enligt Huntington ha spelat på västliga strängar, medan "Putinismen" vacklar mellan den västliga foten och en slavisknationalistisk. Men detta är ett utslag av den maktpolitiska dimensionen. Genom att frammana slaviska rysknationalistiska stämningar snarare än västliga kan president Putin flirta med Kina och ta emot Nordkoreas diktator – allt i maktbalansens intresse.

När USA går sin egen väg utan större hänsynstagande till vad Europa anser är detta återigen ett utslag av den maktpolitiska dimensionen i politiken, men en motsättning inom en kultur.

När det gäller frustrerade och arbetslösa unga muslimer har Huntington lugnande besked; om tjugo år är de inte så många. Den nuvarande demografiska situationen i den muslimska världen påminner om den som Europa hade för hundra år sedan. Då var Europa extremt våldsbenäget.

"Första världskrigets människosläkt var möjlig därför att det fanns så många unga män att slakta", menar Huntington. "Men nu när européerna blir allt äldre och ungdomarna allt sällsyntare blir vi också frommare".

"Gränande samhällen för inga krig", framhäver Samuel P. Huntington.

LARS FIMMERSTAD

Putin flirtar med Kina.

Foto: Joel Nito/Pressens bild

Arbetets betydelse i livet minskar bland svenskar

Européernas preferenser är kartlagda. Det finns en gemensam värdegrund bland Europas olika medborgare, men också betydande skillnader.

LISA IRENIUS

Frilansskribent

Svenskar blir inte alls mer och mer misstänksamma mot varandra, om någon nu trodde det. Tvärtom så har svenskarnas tillit till sina medmänniskor ökat stadigt de senaste tjugo åren. I början av 1980-talet tyckte hälften av befolkningen att "man kan lita på de flesta människor" och i dag är nära två tredjedelar av svenskarna övertygade om den saken. Samma förtroendeboom kan konstateras i Danmark.

I Storbritannien och Frankrike däremot rasar medborgarnas förtroende för varandra. Bara två av tio fransmän anser att de kan lita på majoriteten av sina medmänniskor. Men fransmän har i större utsträckning än svenskar overseende med "konstiga grannar", som muslimer och "emotionellt instabila" typer.

Detta står att läsa i den franska tidskriften *Futuribles* temanummer om européernas värderingar. På två hundra sidor redovisas resultaten av tre omfattande enkätundersökningar som, på initiativ av stiftelsen European Values Survey (EVS), har genomförts i de europeiska länderna under åren 1981, 1990 och 1999. Enstaka delresultat har publicerats tidigare, men här presenteras nu hela undersökningen, som täcker européernas värderingar beträffande allt från arbete, familj och religion till globalisering, med jämförelser mellan länder och analyser som kartlägger långsiktiga tendenser.

En intressant tendens är att den religiösa tron växer sig starkare bland européer i åldern 18–29 år.

Samtidigt som allt färre säger sig tillhöra en speciell religion, hävdar allt fler att de ändå har en tro. I Sverige uppgår till exempel närmare hälften av dem som ännu inte fyllt 30 att de tror på ett liv efter döden, något som bara tre av tio gjorde år 1990.

Intressant är också utvecklingen på värderingarnas topplista. I EU överlag tycker man i dag, liksom för tio år sedan, att familj och arbete är de viktigaste dimensionerna i livet, medan vänner, fritidsnöjen, religion och politik kommer i andra hand. Men i flera länder, däribland Sverige, tycks arbetets betydelse i livet minska påtagligt, samtidigt som vännerna tillmätts allt större vikt. I Sverige uppgår sju av tio att vänskapen är en mycket viktig del av livet, medan bara fem av tio tycker att arbetet är mycket viktigt.

Även om det förstås är svårt att mäta något så diffust och djuprotat som värderingar genom enkätundersökningar, står det klart att det finns en värdegemenskap mellan de europeiska länderna – men också betydande nationella skillnader. Den statistiska sammanställningen har också sin egen dynamik.

Då östeuropeiska stater stoppas in i samma tabeller och diagram som EU-länder känns Europas enande något närmare. Och då kategorier som ålder, kön och inkomst ibland får styra jämförelserna blir det en signal om att nationaliteten inte alltid utgör den viktigaste skillnaden mellan Europas olika medborgare.

USA växer om EU

DEMOGRAFI. Atlanten synes bli allt vidare – avståndet ökar mellan den nya och gamla världen. Amerikanerna blir allt yngre, européerna allt äldre. Förklaringen står att finna i att invandringen och nativiteten ökar där medan den minskar här. USA tar i förhållande till sin storlek emot fler människor utifrån och för medvetet en politik som går ut på att locka till sig ännu mer arbetskraft. På EU:s agenda står skärpt kontroll av gränserna för att motverka främlingsfientlighetens fula nuna.

Även födelsemönstret följer olika trender: En amerikansk kvinna föder

Fler i Amerika.

Den höga nativiteten och stora invandringen gör att USA:s befolkning snart kommer att överstiga Europas.

Foto: Corbis/Scanpix

i genomsnitt 2,1 barn och en europeisk färre än 1,4. Tidskriften *The Economist* (24–30 augusti) spekulerar i en specialrapport om inte USA är en bättre plats att låta sina barn växa upp på. Visst skjuter kvinnor upp föräldraskapet liksom här, men färre tvingas välja bort det helt för att i stället förverkliga sig själva i arbetslivet. Kanske är vi inte världs-bäst på jämställdhet trots allt?

Om mindre än fyrtio år kommer befolkningen i USA att överstiga Europas, vilket ska relateras till att vi i Västeuropa var dubbelt så många 1950.

Detta får sannolikt stor betydelse för världspolitiken, inte minst för handel och militär balans. EU kommer inte längre att vara den största marknaden, och USA har goda förutsättningar att bli dubbelt så rikt som vi. Men framför allt: har inte de som i dag föds in i Amerikas unga färgpalett bättre förutsättningar att skapa något spännande än våra barn som växer upp i ett ålderstiget och navelskådande Europa? RED.

Ryska språket lånar ord och begrepp

LÅNORD. Ett inslag i den snabba samhällsomvandlingen i vårt östra grannland är en våg av nya lånord i ryskan. Planekonomins omvandling till marknadsekonomi har skapat efterfrågan på massor av nya termer, obekanta eller obehövligen under sovjettiden: *top-menedzjer*, *insajd*, *prajs-list*, *biznes-plan* och *sekond-chend*. Det ryska vardagsspråket översvämmas av färska inlån, mest från engelskan. För västerlänningar innebär det ofta ljudmässiga muntrationer, men framför allt kära återseenden. Små and-hämtningspauser i kampen med ryskans främmande ordsfatt och krävande tungvrickare. Huvudprincipen är att lånord söker återskapa det ursprungliga uttalet. Den ljudrika ryskan har som regel inga svårigheter att skapa fungerande transkriberingar av ord från andra språk. Ett undantag är h-ljudet som saknas i ryskan och ersätts med endera g eller ett sje-ljud som skrivs ch – *Gamburg* respektive *Chelsingborg*.

Inom idrotten blandas väletablerade lånord som *fiutbol*, *basketbol*, *gimnastika* och *chokkej* med nyare som *aärobika*, *fristajl* och *snoubord*. På kulturens och massmediernas område får gamla lånord, däribland både franska och tyska – *mizanstsenä*, *antrakt* och *klavirabend* – sällskap med nya som *kopirajt*, *bestseller* och *bingo-shou*. Dator heter på ryska *kompjuter* och liksom i andra språk dominerar datoriseringen av engelska ord och uttryck: *chaj-tek*, *nou-chau*, *kompakt-disk*, *internet-kafe*, *sajt*, *veb-dizajn*. Politikens opinionssiffror kallas *räjting*, de ledande har egen *spitjrajter* och vissa rentav *imidzmejker*. *Skinched* dyker ofta upp i tidningsrubrikerna, liksom nyligen *gej-skandal*. Trendiga termer som *politikkorrektnyj* och *isteblisjment* har också införlivats i ryskans begreppsapparat.

Det finns förvisso ett språkpuristiskt inslag i det nynationalistiska Ryssland och den språkliga trenden har absolut rönt motstånd. I rättvisans namn finns också ett genuint politiskt jämlikhetsproblem förknippat med lånordens utbredning: Långt ifrån alla ryssar är förtrogna med deras innebörd. Men internationaliseringen av ekonomi, teknik och samhällsliv och därmed ofrånkomligen också språket går inte att hejda. *Post-sovjetskaja globalizatsija* är oåterkallelig – i Ryssland liksom i väst.

MANNE WÄNGBORG

Minister på svenska ambassaden i Moskva

Det totala valdeltagandet fel fokus

DEMOKRATINS BEHOV. I Sverige har otaliga hyllmeter fyllts under 1990-talet med forskningsrapporter och tidningsartiklar där oro uttrycks över medborgarnas minskade politiska deltagande. Mycket av detta har sin utgångspunkt i statsvetaren Robert Putnams forskning om det sociala kapitalet. Men få kommer ihåg att nämna att en av Putnams professorskolleger vid Harvard utvecklade liknande idéer när Putnam fortfarande var student – Sidney Verba. Denne mottar i dagarna årets Johan Skytte-pris från Uppsala universitet för sitt bidrag till statsvetenskapen.

I *The Civic Culture* från 1963 argumenterar Verba och hans medförfattare Gabriel Almond för att en välmående demokrati kräver mer än engagerade medborgare, den behöver även andra ingredienser såsom handlingskraftiga ledare. Den senare tidens fokusering på medborgares bristande deltagande borde dra lärdom av detta. Verba har i sin senaste forskning också vänt på frågeställningen: varför bryr sig människor om att rösta över huvud taget när det ger en så liten direkt återkoppling? Familjen, arbetsplatsen och kyrkan visar sig vara viktiga för utvecklandet av *civic skills* och för mobilisering av

medborgare som annars hade förblivit inaktiva. Ska det svenska valdeltagandet som minskat till 80 procent i år tas som en varning för vår demokrati? Verba skulle svara att det är ett alltför trubbigt mätinstrument. Hur aktiva medborgare är spelar självfallet en roll för demokratins hälsa, men ännu viktigare är hur jämlika villkoren för denna aktivitet är. Paniken bland den svenska intelligentsian över sjunkande medlemstal i partier och att allt färre röstar är missvisande. Det behöver inte nödvändigtvis innebära att demokratin mår dåligt. Om människor anser att saker och ting fungerar bra, varför skall de då lägga energi och tid (en minst sagt knapp resurs för många) på att delta?

Men om vi verkligen har skäl att vara oroade över att deltagandet har sjunkit bör vi, i stället för att koncentrera oss enbart på brister i medborgarandan, lägga större ansvar på politiker: hur representativt, lyhört och tillgängligt är det politiska systemet? Det är dessa variabler som bör framhållas i analyser av vad som skapar aktiva eller passiva individer. Och här har Sidney Verba bidragit med sina viktigaste insikter.

DANIEL RUBENSON

Doktorand i statsvetenskap, LSE

I valet röstade svenska folket på partier med stor tilltro till politiken.

Paradoxalt nog gynnar detta det internationella kapitalet.

SOFIA
NERBRAND

sofia.nerbrand
@axess.se

V

em ska bestämma i Sverige? Svenska folket svarade status quo den 15 september. Vänstern äger makten över våra sinnen, i fokus står fördelning och bevarande av det svenska folkhemmet. Men en viktig förutsättning för att fortsätta som hittills urholkas snabbt.

Under 1990-talet har ägarförhållandena i svenskt näringsliv ändrats dramatiskt: de svenska hushållens direkta ägande av företag genom aktieinnehav har minskat från 75 till 15 procent av börsvärdet. Nationalekonomerna Magnus Henrekson och Ulf Jakobson pekar i en nyutkommen antologi, *Vem ska äga Sverige?* (SNS, Lars Jonung, red.), på att det i stället är utländska investerare som har köpt stora tillgångar. Under de senaste tolv åren har de ökat sina aktieinnehav från 10 procent av börsvärdet till 40 procent. Fler och fler – i dag mer än var femte privatanställd svensk – jobbar i ett helt utlandsägt företag, medan antalet anställda i svenskägda företag utomlands har varit i stort sett oförändrat under samma period.

Detta är ingen slump. Det råder inte konkurrens på lika villkor på den globala ägarmarknaden. Tidigare chefekonomen på Riksbanken, Krister Andersson, visar att fördelningspolitiskt laddade frågor såsom bolagsskatt, utdelningsskatt, förmögenhetsskatt och reavinstskatt spelar stor roll för ägandets struktur. Dessa skatter är i Sverige dubbelt så höga som EU-genomsnittet och vårt skattesystem innebär att utländska ägare behöver mindre avkastning, vilket i sin tur betyder att vi i praktiken rear ut svenska företag.

Men är det nödvändigtvis negativt att svenska företag får utsocknes ägare? Nej. Så varför anlägga ett blågult perspektiv över huvud taget? Jo, utflyttning av företag och huvudkontor medför att människor och kunskap flyttar ut med dem och att samhällen tappar tempo och utveckling. Vid fusioner har vi sett att ledningen väljer andra länder. Tillsammans med det faktum att vi är mycket beroende av ett fåtal stora företag och att så få nya växer upp är detta en olycklig situation. På sikt kan Sverige bli Europas Norrland i mer än bara geografiskt avseende.

Socialdemokratiens vision om kapitalism utan kapitalister håller på att infrias: stora ansiktslösa aktiefonder äger huvuddelen av den svenska börsen. För trots att fler svenskar än någonsin faktiskt äger aktier har det direkta ägandet omvandlats till indirekt genom fondsparandet. Fondbolagen har av juridiska skäl svaga incitament att företräda andelsägarna – deras rösträtt har kringskurits och övervakningen av företagen är otillräcklig. Inte heller de stora utländska institutionerna utövar ett aktivt och granskande ägande gentemot företagens ledningar.

Samtidigt lyckas bland andra Wallenbergsfären behålla den differentierade rösträtten på A- och B-aktier, vilket gör att staten och det gamla kapitalet kan fortsätta att regera vidare i tyst samförstånd. Visst är det positivt med i alla fall en tydlig ägare, men Sverige torde rymma mer än ett parti och en familj.

De som gick till val på att sänka strategiskt viktiga skatter fick inte något mandat. Tvärtom röstade svenskarna på en konstellation partier som av politiska skäl inte kan sänka förmögenhets- och kapitalinkomstskatterna, och som inte visat något större intresse för att stärka folkets ägarmakt. Den stora paradoxen är alltså att de som sätter stor tilltro till politik och är skeptiska till multinationella företag och internationaliseringen av ekonomin har valt ett politiskt program som med säkerhet just ger utländska kapitalister makten över grunden för svenskt välstånd. Svenska folket riskerar att bli blåst både som medborgare och som kapitalister. ■

Egen medverkan på skärmen speglar och skapar ny kultur

INBLICK / Datorspel i var mans hem. I spelvärlden uppmuntras inte eremitliv och spelaren skall aktivt ta ställning till moraliska och politiska frågor. Filmens envägskommunikation kommer att möta ännu hårdare konkurrens från spelen. Ändå kan vi inte räkna med att få läsa datorspelskritik i tidningarna.

THOMAS GÜR

Skriftställare

MARKNADEN FÖR video- och datorspel lär årligen omsätta större summor än filmindustrins kassaintäkter. Filmindustrin är fortfarande större än spelindustrin tack vare kringinkomster från leksaker, temaprylar, video- och dvd-lanseringar och, givetvis, tv- och datorspel på filmteman. För en yngre generation har tv- och datorspel en minst lika stor, och ibland större, genomslagskraft som kulturellt fenomen än spelfilmerna.

Namn som Sid Meier, skaparen av *Civilization*, Brian Reynolds, banbrytande designer, Hideo Kojima, spelutvecklaren bakom skolbildande spelserien *Metal Gear* för PlayStation och PlayStation2, Chris Taylor, senast med det vackra rollspelsäventyret *Dungeon Siege*, är inte bara mer kända än regissörer som Alfred Hitchcock, Akira Kurosawa eller Orson Welles – deras inflytande som skapare av mentala referenspunkter för miljontals människor är minst lika stort.

Stereotypen av datorspelaren är en ensam yngling utan sociala kontakter. I takt med den tekniska utvecklingen har stereotypen blivit till en felaktig schablon, utom i ett avseende. Allt billigare och mer användarvänliga persondatorer och spelkonsoler har bidragit till att spelandet har blivit mer utbrett. Sonys ursprungliga PlayStation, PS One(r), finns i nästan 80 miljoner hem i världen. Isoleringen är bruten genom olika former för flera spelare att delta i samma spel – med upp till fyra spelare i multispel (många spelar-ingångar) på de nya spelkonsolerna, med multiplayer-spel över olika nät tillsammans med tiotalet med- eller motspelare eller on-linospel över Internet med tiotusentals deltagare.

Ynglingar åldras och tar med sig spelintresset in i manåren. Dock kvarstår könsgränsen – tv- och

datorspel är i huvudsak fortfarande en manlig verksamhet.

EN FÖRKLARING om skillnader och likheter mellan tv- och datorspel kan vara på plats. I grunden handlar det om interaktiva spel på en skärm. En avgörande skillnad finns i den nödvändiga hårdvaran. Datorspelet kräver en persondator med någorlunda kraftig processor (minst 450 Mhz), bra grafikkort med mera. Tv-spelen å sin sida kräver en spelkonsol, en maskin enbart avsedd att spela på, som Sonys PlayStation2 eller Nintendos Game Cube. Konsolerna är billigare än datorerna, de har ingen mjukvara som behöver uppdateras, och de ansluts till tv:n hemma.

Nackdelen är att tv-bilden aldrig kan bli lika skarp som på en datorskärm. Fördelen att inte behöva uppdatera mjukvaran innebär å andra sidan att när spelkonsolerna blir ålderstigna kan de nyproducerade tv-spelen ändå inte göras med den senaste mjukvarutekniken. Ett typiskt exempel var spelet *Harry Potter*, som följde på filmen. Tv-spelsversionen hade en avgjort sämre grafik än datorspelsversionen, eftersom tv-spelet, av kommersiella skäl, hade gjorts så att det skulle gå att spela på den snart tio år gamla men så spridda konsolen, PS One(r).

Skillnaden i hårdvara har också inneburit skillnader mellan tv- och datorspel till form och innehåll, även om vi på senare år har sett en allt tydligare konvergens i bildspråk, grafisk förfining och vidgad teknisk handlingsfrihet. Datorspelet har sina rötter i interaktiva berättelser,

tidiga textspel, i datorschack och i strategispel, liknande *Risk* eller *Stratego*, med rudimentär grafik. Tv-spelen är utvecklade hemmaversioner av de arkadspel som i slutet av 1990-talet dök upp i spelhallar, barer och kaféer: *Asteroids*, *Space Invaders*, *Pac-Man*. På datorsidan har grafiken kommit mycket längre sedan dess, och på tv-sidan har spelen blivit allt mer komplexa och sofistikerade. Allt färre spel är linjära, slussar spelaren utmed en utstakad bana, och allt fler spel får multipla slut – där tidigare vägval avgör vad som är möjligt att åstadkomma på slutet.

DET KONSTNÄRLIGA och kreativa arbete som i dag läggs ned för att producera ett någorlunda framgångsrikt datorspel ligger inte filmindustrin efter i materiella eller personella resurser. Spelen utgör inbrytningar i ett nytt konstnärligt verksamhetsområde och i ett nytt kulturfält. Huvuddelen av spelen är förlagda till olika slags fantastiska miljöer som mest tjänar som en fond till kluriga gåtor (*Myst*, *Riven*), strategisk resurshant-

ring mestadels inriktad på krigföring men med alltmer komplexa diplomatiska element (*Warcraft*, *Disciples*), eller att i besvärliga situationer ha ihjäl så många monstruösa rymdvarelser, drakar, troll, demoner som möjligt (*Serious Sam*, *Unreal*, *Duke Nukem*). En annan variant är rollspel där huvudpersonen eller -personerna utför uppdrag och får fler färdigheter (*System Shock*, *Nox*, *Diablo*), och de är inte avsedda som annat än underhållning. Likväl har många spel, inklusive de utan några

andra pretentioner än att underhålla, givetvis tydliga moraliska, politiska och samhällseliga utgångspunkter inbyggda i sina förutsättningar.

Som alla kulturella artefakter är också datorspel präglade av de samhällseliga omständigheter under vilka de har skapats. I *The Sims*, en virtuell tvålopera, är den amerikanska livsstilen ett axiom. En ny spegel, där han kan betrakta sig själv, gör din Sim gladare. En ny grill, som gör att han kan bjuda in fler grannar på grillfest, gör honom till en mer populär person. Det finns inga värdeskalor som belönar eremit- eller bohemliv eller socialt avvikande beteende. Det finns inte heller något socialförsäkringssystem som garanterar en minimistandard åt arbets- eller sysslolösa.

ANTAGANDENA om den goda samhällsordningen finns också inbyggda i historiska strategispel som *Civilization* och *Age of Empires*. I *Sim City* var det fördelaktigt att bygga system för kollektiva masstransporter, och föga överraskande är sol- och vattenkraftverk till skillnad från kolkraftverk miljövänliga energianläggningar i *Civilization III*. Ovanligare i ett svenskt perspektiv är att kärnkraftverk minskar den miljöförstöring som spelaren måste avdela resurser till att få bukt med.

Andra spel har tydliga och komplexa politiska teman. I rollspelet *Deus Ex* springer den terroristbekämpande och nanoteknologiskt förstärkta huvudpersonen på den ena konspirationen efter den andra där USA:s regering samverkar med storföretagen för att hålla befolkningens missnöje i schack, och lönnmorden med förgiftade pilar från handledsarmborst eller prickskyttegevär växlar med diskussioner om rätten att göra uppror mot en orättfärdig regim, det försvarbara i tyrannmord och vad som är terrorism och vad som är legitimt motstånd. Hur man samtalar med sina virtuella motspelare får betydelse för deras beredvillighet att bistå en eller sälja saker till en.

Betecknande nog tillhör *Deus Ex* de spel vilkas uppföljare enligt meddelande kommer att försenas på grund av händelserna den 11 september. Konspiratoriska berättelser där administrationen i Washington inte skiljer sig från de terrorister som den bekämpar skulle inte gå

Till skillnad från filmtittaren kommer datorspelaren inte att ges samma möjligheter att bearbeta sitt spelande genom att följa en offentlig diskurs.

Restaurangbesök i Sim City. Datorspel präglas av det samhälle som skapat dem. I datorspelet *The Sims* är den amerikanska livsstilen axioma. © Electronic Arts Sverige

hem på dagens amerikanska marknaden.

I några andra rent våldsinriktade spel utgör det samhälleliga ramverket endast en politiskt korrekt inramning (och förevändning) för att använda olika skjutvapen på ett grovt och brutalt sätt. I "skjut ihjäl dem"-spelet *Soldier of Fortune* är de virtuella motspelarnas/fiendernas kroppar uppdelade i så kallade "gore zones" där träffar med olika slags vapen och ammunition leder till olika skador och beteenden. Skjut man en fiende i knäet skriker motståndaren av smärta men kan fortfarande skjuta tillbaka. Det hela är förment verklighetstroget men i själva verket spekulativt och utstuderat blodigt. Således är uppgiften förlagd till rebelliska ryska militärbaser, till en tågtransport i Östafrika där terrorister fraktar stulna kärnstridsspetsar och till Saddam Husseins Irak. Och det hela inleds med att man får gå ned i New Yorks tunnelbana och rensa stationerna på nazistiska skinheads som tagit rese-närer som gisslan.

Tyska och amerikanska nazister, latinamerikanska drogbaroner och arabiska terrorister är typiskt tillåtna villebråd i de flesta våldsamma och så kallat verklighetsanknutna spel. Några, som *Return to Castle Wolfenstein*, där man som en amerikansk elitsoldat skall stoppa Himmler från att med hjälp av germansk ockultism frambringa en "Übersoldat", eller *Commandos*, som är ett välgjort

strategispel där man leder ett litet diversionsförband av britter, amerikaner och fransmän bakom fiendens linjer under andra världskriget, är ändå stora spelupplevelser, med vacker grafik, överraskande vändningar och svåra uppdrag (gätor) att knäcka.

IBLAND LEDER urvalet av fiender till besvärigheter i lanseringen. *Soldier of Fortune* lär väl knappast säljas i Irak, men härförleden stoppade Saudiarabien försäljningen av *Undying*, som är ett skräckspel med övernaturliga teman och med handlingen förlagd till ett brittiskt gods på 1920-talet, eftersom några av de fiender man skulle ta av daga svängde kroksablar och skrek på arabiska.

Datorspelen uppfyller således åtskilliga av de krav som kan ställas för att man i likhet med filmer eller teater skall ta dem på allvar som samhällsfenomen. Spelen är spridda, de bär på inbyggda antaganden om könsroller, etik, samhällsordning och politik. Några av dem har dessutom tydliga samhälleliga och politiska teman.

Men någon diskussion om datorspelen på samma sätt som om filmer eller teaterstycken förekommer över huvud taget inte på den kulturella arenan eller i huvudfåran av våra massmedier. Det skrivna ordet om datorspel når sällan längre än till specialtidskrifternas nyhetsbevakning och recensioner. Dessa tidsskrifter ger i sig roande inblickar i

en tankevärld som har formats av unga män vilka på samma gång är distanserade till och insnöade på ämnet. Några undantag finns, där det som skrivs bemödar sig att fånga upp spelens kulturella och sociala funktioner, såsom tidskriften *Edge* och britten Steven Poole med sin bok *Trigger Happy: Videogames and the Entertainment Revolution* (2000).

En förklaring till att datorspel inte diskuteras och penetreras på samma sätt som filmer – det finns "filmkritiker" men inga "datorspelskritiker" – är att datorspel är ett nytt fenomen och att spelen ännu inte har tagit steget in på den offentliga arenan. Men frågan är om spelen någonsin kommer att kunna göra detta på samma sätt som filmen, och om inte det är den viktigaste förklaringen till att ett så pass populärt kulturfenomen som datorspel ändå inte kommer att bli lika offentligt diskuterat och analyserat.

Alltså: trots att datorspel bär med sig olika kulturella och samhällspolitiska aspekter precis som två andra bildmedier – televisionen och filmen – är jordmånen för en offentlig och teoretiserande diskurs om datorspel inte vidare bördig. Framför allt beror detta på datorspelets starkaste sida, interaktiviteten. Hos datorspelet är man inte betraktare eller tittare utan spelare. Visserligen kan spelaren än så länge inte påverka grundförutsättningarna i spelet – fast även det är på väg – men till skillnad från filmen och tv-programmet

är spelaren delaktig i handlingen och medformare av berättelsen. Filmkommentaren som kritik, historia och socialvetenskap härrör i mångt och mycket från den envägs-kommunikation som finns mellan tittaren och duken. Med spelaren som aktiv utformare av berättelsen försvinner också behovet att efter ett passivt tittande bearbeta det man har varit med om vad gäller form- och bildspråk, underliggande antaganden som samhällsordning, det moraliska budskapet och så vidare. Den subjektiva upplevelsen, som redan filmtittaren har, förstärks genom de möjligheter till subjektiva handlingar som interaktiviteten tillhandahåller. Det är lättare att relatera den subjektiva upplevelsen till en ensartad och objektiv berättelse som i en spelfilm och föra en diskussion kring berättelsens olika element. Men när den subjektiva upplevelsen är relaterad till en berättelse som jag själv har varit med om att forma till en subjektiv berättelse, försvagas underlaget för en datorspelskritik eller datorspelsvetenskap i likhet med filmkritiken och filmvetenskapen.

I DET LÅNGA loppet kommer de moderna rörliga bildmedierna, som film och tv, med sin envägs-kommunikation att få det allt svårare att hävda sig som underhållning. Allt eftersom datorspelen förfinas kommer också kravet på kvalitet i de rörliga bildmedier som bygger på envägs-kommunikation att öka. Redan i dag måste en action- eller äventyrsfilm hålla mycket hög kvalitet för att kunna tävla om uppmärksamheten med åtskilliga datorspel. Datorspelet *Dungeon Siege* är som äventyr fullt i klass med filmen *Sagan om ringen*, som dock än så länge är överlägsen på storduk och med de förvecklingar som finns i berättelsen.

Med den minskande betydelse som filmer och tv-berättelser i så fall kommer att få, kommer också den offentliga diskussion som kommenterat olika aspekter av de rörliga bildmedierna och försökt sätta in dem i konstnärliga, sociala eller politiska sammanhang att avta i betydelse. En ersättning i form av en offentlig diskurs om datorspel kommer inte att inta scenen. Till skillnad från filmtittaren kommer datorspelaren inte att ges samma möjligheter att bearbeta sitt spelande genom att följa en offentlig diskurs om mediets olika sociala och konstnärliga aspekter.

Men med den tilltagande delaktighet i formandet av berättelsen och dess ramverk som datorspelen medger, kommer å andra sidan spelarna förmodligen inte ens att sakna en sådan offentlighet om konstnärliga, sociala och politiska aspekter av vad de ägnar sig åt. ■

Gränsen i ett nytt kallt krig skär genom Kashmir

UTBLICK/ Kärnvapenkrig kan hota. Om Indien och USA ställs mot Pakistan och Kina har stormakterna hamnat i ett läge som saknar motsvarighet i det förra kalla kriget. Nu skulle skiljelinjen mellan ett nytt öst och väst gå mellan två grannländer som backas upp av två mäktigare kärnvapenstater. En regional konflikt har blivit världspolitik.

Det är inte bara konflikten mellan Indien och Pakistan som formar Sydasiens framtid. Självfallet är läget fortfarande akut när över en miljon soldater varit mobiliserade utmed gränsen kring och söder om Kashmir i snart nio månader. Ett kärnvapenkrig som följd av en omfattande konflikt kan inte uteslutas. Men under denna yta av spridda skärmytslingar, ibland krig, och ständiga terrorangrepp, är det trots allt ännu större processer som bestämmer hur den politiska kartan kommer att se ut i framtiden. Det är Kina, USA och Indien som driver den övergripande politiska processen. Inom en tioårsperiod bör vi se det mest konkreta resultatet av murens fall – sannolikt ett nytt kallt krig mellan USA och Kina, i vilket Indien hamnat på västmaktens sida. I detta kalla krig löper gränsen mellan blocken rakt genom Kashmir.

Under 1990-talet krävde Kashmirkonflikten mer än 30 000 dödsoffer och ett större krig kan utlösas när som helst. Redan 1990 bedömdes risken för kärnvapenkrig som relativt stor av den amerikanska regeringen. Det finns dessutom uppgifter som tyder på att den pakistanska militären förberedde missilangrepp med kärnvapen mot Indien under Kargilkriget 1999, men utan den dåvarande premiärministern Nawaz Sharifs vetskap. Under den kris som pågick under 2002 mellan Indien och Pakistan har båda länderna hållit sina kärnvapenstyrkor stridsberedda.

Kashmirkonflikten är ett av de främsta skälen till att Indien inte kunnat utvecklas snabbare socialt och ekonomiskt, och orsaken till att Pakistan är ett av världens få länder som gått bakåt. Efter kärnvapenprovsprängningarna i Indien och Pakistan 1998 har militärutgifterna för länderna bara ökat. Men styrkerelationen tycks förbli ojämn. Indiens försvarsbudget är cirka fyra gånger större än Pakistans. Indien har intagit en elfteplats på listan över stater med de högsta militärutgifterna. I det indiska försvaret ingår 1,3 miljoner man, mer än dubbelt så många soldater som dess västra granne har att tillgå. Indiens flygvapen är bortåt fyra gånger så stort som Pakistans, och flottan och armén är dubbelt så stora. Styrkeförhållandena är lika ojämn om vi ser till ländernas missilförsvarssystem.

Störst räckvidd i den pakistanska arsenalen har Ghauriroboten som är en ballistisk missil byggd med stöd från Kina och Nordkorea. Den sägs kunna bestyrkas med kärnvapen men troligtvis betraktas flygvapnets amerikanska jaktplan av typen F-16 som en mer pålitlig metod för att fälla atombomber. Både Ghauri och F-16 har räckvidder som täcker större delar av Indien. Det indiska programmet är större i omfattning, mer sofistikerat och bygger mer på egen utvecklad teknik. Kortdistansmissilen Prithvi kan bära kärnvapen och har hög precision med hjälp av det amerikanska kommersiella satellitnavigeringssystemet *Global Positioning System* (GPS). Prithvi har en räckvidd som ligger mellan 15 och 35 mil och har mest utvecklats för att användas mot Pakistan. Indiens medeldistansrobot Agni med en räckvidd på över 200 mil väcker emellertid tankar om att Indien har större ambitioner. Åtminstone en version av Agni kan bära kärnvapen som skulle

Av
Sten
Widmalm
Fil.dr
i statsvetenskap
vid Uppsala
universitet

kunna nå Peking. I ett längre perspektiv skulle Indien även kunna omvandla delar av sitt avancerade rymdprogram för att framställa interkontinentala ballistiska missiler för kärnvapen. Vad gäller antalet förberedda kärnvapenstridsspetsar har Indien enligt amerikanska Centre for Defence Informations (CDI) senaste beräkning kring sextio att tillgå, jämfört med Pakistan som har mellan tjugo och fyrtio stridsspetsar. Det står klart att Indien har ett militärt försprång som inom all överskådlig framtid är ointagligt för Pakistan. Frågan som väcks är naturligtvis: till vad kan Indien tänkas vilja använda det som ser ut som överkapacitet?

EN FÖRKLARING SKULLE kunna vara att Indien vill ha det övertag som krävs inte bara för att försvara sig mot Pakistan, utan även för att anfälla sin granne. Emellertid är den rimligaste förklaringen att Indien på lång sikt främst rustar mot Kina, en process som började redan i mitten av sextio-talet. Det finns en schablonbild av hur konflikterna och det säkerhetspolitiska samarbetet sett ut i Sydasiens sedan Indiens självständighet. Det påtalas ofta att Indien och Pakistan utkämpat flera krig om Kashmirterritoriet. Frigörelsen 1947 ledde omedelbart till det första kriget mellan staterna och den stilleståndslinje som drogs upp då har i stort bevarats och sedermera kommit att fungera som de facto-gräns mellan Indien och Pakistan i Kashmir. Åren 1965, 1971 och 1999 utkämpade Pakistan och Indien ytterligare krig som handlade om eller starkt berörde Kashmir. En annan schablonbild är att USA och Kina under kalla kriget stött Pakistan medan Indien haft sin viktigaste bundsförvant i Sovjetunionen. Men dessa bilder bör kompletteras. I början av 1960-talet var till exempel Indiens och Pakistans respektive förhållande till stormakterna inte givna.

Indiens förste premiärminister Jawaharlal Nehru försökte driva en alternativ rörelse för tredje världens stater utanför stormaktsblocken – The Non-Aligned Movement (NAM). Tanken var att Kina och Indien tillsammans skulle inta en ledande roll, men NAM realiserades aldrig på allvar. Indien kom tidigt att gå emot Kinas intressen i Tibetfrågan. Under femtio-talet tog Indien emot tibetanska flyktingar och 1959 fick Dalai Lama asyl i Indien. Snart spred sig konflikten till gränserna mellan Indien och Kina. För att effektivt kunna bekämpa tibetanska motståndskrafter byggde Kina ut en gammal handelskaravanrutt som löper från nordvästra Kina ner till Tibet, rakt genom den östra delen av Kashmir som kallas Aksai Chin. Indien protesterade mot utbyggnaden och signalerade med viss militär mobilisering att territoriet skulle försvaras. Detta ledde till mindre konfrontationer 1959–1961 och en slutgiltig offensiv från Kina mot Indien under oktober–november 1962. Före kriget hade Kina försäkrat sig om att varken USA eller Sovjet skulle ingripa i konflikten; det sovjetiska stödet ”byttes” till exempel mot att Kina stöttade Sovjet i Kubafrågan som var under uppsegling. Kina kunde alltså relativt säkert inleda sin offensiv den 20 oktober, mitt under den pågående Kubakrisen. Den indiska armén led ett omfattande nederlag och snart var kinesiska trupper posterade utmed Himalayas södra sluttningar. Kina sägs ha kunnat fortsätta sin marsch mot New Delhi utan större

motstånd. Emellertid drog sig Kina tillbaka och har därefter nöjt sig med att behålla kontrollen över Aksai Chin.

Kinas anfall och överlägsenhet var ett dråpslag mot Indien. NAM-projektet vittrade i samma takt som Nehrus hälsa. Nederlaget tog honom hårt. En av hans viktigaste politiska visioner hade krossats och han dog i maj 1964. Bara några månader senare genomförde Kina sin första kärnvapenprovsprängning som ytterligare accentuerade spänningarna mellan Kina och Indien. I denna stormaktsdominerade värld såg Indien sig tvunget att söka allianser med en starkare part.

USA hade under en period satsat på att stödja både Indien och Pakistan för att motverka inflytandet från Sovjet och Kina. Det finns indikationer på att USA under 1964-65 var på väg att ge Indien direkt stöd för att bygga kärnvapen. Vietnamkriget tvingade emellertid USA att kraftsamla österut och i och med det indopakistanska kriget 1965 upphörde amerikanernas militära stöd till både Pakistan och Indien. Sovjet visade dock ett tilltagande intresse för att stödja Indien, särskilt gentemot Kina. När USA sedan kom att närma sig Kina 1971, och Kina i sin tur närmade sig Pakistan, blev stormaktsuppdelningen alltmer tydlig.

Anledningen till att Indien satsade på sitt kärnvapenprogram var framför allt hotet från Kina. Den första provsprängningen genomfördes 1974. Det var först efter kriget mellan Indien och Pakistan 1971 som Pakistan beslöt att försöka göra allvar av ett eget kärnvapenprogram. USA intog dock till en början en reserverad hållning mot det pakistanska kärnvapenprogrammet och drog därför in ekonomiskt stöd till Pakistan mot slutet av 1970-talet. Emellertid upphävde USA sanktionerna så snart Pakistan behövdes för att motverka Sovjetinvasionen i Afghanistan. Under Reagan-åren blundade amerikanerna när Zia ul-Haq ledde en ny uppbyggnadsfas i det pakistanska kärnvapenprogrammet. Det var också då Pakistan fick lov att köpa sina F-16 från amerikanerna. Indien hade under denna period ett nära samarbete med Sovjet och röstade bland annat mot FN:s fördömande av invasionen i Afghanistan. Under 1980-talet var positionerna i Sydasien cementserade och styrda av supermaktspolitiken. Men efter Aghanistan-krigets slut och murens fall drog sig USA tillbaka från Pakistan som därefter fick hålla tillgodo med Kina. Den amerikanska regeringen återupptog sin kritik mot det pakistanska kärnvapenprogrammet och återinförde sanktioner.

SLUTET AV 1990-TALET var ett lika "formativt moment" som perioden på sextio-talet. Kina och Indien blev då alltmer intressanta för amerikanska företag. Tillväxten i Kina betraktades som ett förspel till vad som skulle komma i Indien. En fördel med Indien är att landet dessutom är demokratiskt och öppet, vilket på lång sikt kan gynna investeringar bättre än den labila situationen i Kina. Under 90-talet omvärderades Indien från att ha betraktats som ett u-land till att ses som en växande handelsnation. Även om tillväxtkurvorna och handelssiffrorna inte alltid entydigt visar plus, står det klart att tillväxten och handeln ökar på sikt och att Indien integreras alltmer i världsekonomin. I dag är USA Indiens största handelspartner. Dessa ekonomiska förändringar har gett upphov till en ny rollfördelning. För Indien har USA ersatt det forna Sovjetunionen, inte bara som handelspartner.

Efter kärnvapenprovsprängningarna 1998 införde bland annat USA sanktioner mot både Pakistan och Indien. Effekterna av dessa var inte särskilt stora i Indien, men sanktionerna bidrog till att knäcka den bräckliga demokratiska strukturen som fanns kvar i Pakistan. Men innan premiärminister Sharif blev avsatt hann Indien och Pakistan utkämpa ett krig i Kargilområdet i Kashmir. Det stod klart att Pakistan låg bakom angreppen. USA ställde sig ensidigt på Indiens sida och uppmanade Sharif att se till att de pakistanska grupperna drog sig tillbaka. Pakistan lydde, kriget tog slut, och därefter inleddes en lång smekmånad utan tidigare motsatthet mellan USA och Indien. Bara några månader efter Kargilkriget fann USA och Indien att de hade en gemensam fiende i talibanregimen och al-Qaida när ett indiskt passagerarflygplan kapades av "Kashmirsympatisörer" från bland annat Afghanistan. Under våren 2000 gjorde Clinton ett bejublat besök i Indien och på hösten fick den indiska premiärministern åka till USA och tala inför kongressen. Under denna period förstärktes i synnerhet det militära och säkerhetspolitiska samarbetet mellan länderna.

Så långt ter sig uppdelningen klar. USA allierar sig alltmer med Indien, samtidigt som Pakistan tvingas ut i kylan och får

förlita sig på ett skraltigt stöd från Kina. Men attacken mot USA den 11 september 2001 skapade oreda på spelplanen. USA tvingades damma av sin relation till Pakistan; de ekonomiska sanktionerna ersattes av löften om ekonomiskt bistånd och snart framställdes general Musharraf av den amerikanska regeringen som en demokratins försvarare. Indierna blev till en början rätt bekymrade av den amerikanska kursändringen, och irriterade när USA manade Indien till återhållsamhet mot Pakistan efter att kashmiriska separatister, med påstått stöd från Pakistan, i december gått till angrepp mot det indiska parlamentet. Indien funderade nämligen på att tillämpa den nya Bushdoktrinen som säger att den stat som attackerar av "terrorister" har rätt att slå tillbaka mot terroristerna och den stat som hyser dem med mångfald starkare medel. Ett krig mellan Indien och Pakistan skulle dock ha kunnat hota de amerikanska intressena i Afghanistan och Pakistan, så Indien uppmanades av USA att inte dra i gång någon militäröffensiv. Å andra sidan upptäckte Indien snart att den amerikanska närvaron i Pakistan gav Indien ett bra påtryckningsmedel mot Pakistan. Indien kunde nu tvinga USA att pressa Musharraf att dra tillbaka stödet till kashmiriska separatisters baser i Pakistan. Det är där vi står i dag.

INDIERNÄ HOPPAS ÄNDÅ att det är relationen mellan Indien och USA som kommer att visa sig bärkraftig på längre sikt. Förhållandet mellan USA och Pakistan varar sannolikt bara så länge USA vill lösa akuta problem i Afghanistan. Och den nya relationen med USA anses av många i Indien vara värd att bevara om USA kan erbjuda skydd mot Kina. Indiens relation till Kina påminner nämligen i dag om den mellan Pakistan och Indien. Kinas försvar omfattar till exempel upp till två och en halv miljon man (hälften är värnpliktiga), och militärbudgeten är mellan två och tre gånger så stor som Indiens. Därför betraktas ett samarbete med USA av alltför som en nödvändighet. Den största lockelsen ligger kanske i löften om att hamna under det nästan mytologiska missilparaplyet. Indiens köp av "Green Pine"-radar från Israel nyligen kan ses som ett steg mot integrering i USA:s planer för ett missilskyddssystem. Emellertid motsatte sig Kina så sent som i juni Indiens beslut att köpa in *Phalcon Airborne Warning and Control System* (AWACS), som kan spåra upp till 60 mål inom en radie av 80 mil. Om Indien hamnar under vad som finns att tillgå av amerikanernas paraply i dag säger Kina att dagens "balans" i styrkerelationerna hotas – en reaktion som visar att det finns en baksida av en allians mellan USA och Indien.

Visst kan den nya utvecklingen få stabilitet och fred som följd. Kan Kina och USA hålla sams är det dessa två länder som tillsammans kan förmå bringa fred mellan Pakistan och Indien. Men än så länge talar mycket för att nya kriser lika gärna kan bli följden. I ett scenario där USA och Indien har ingått i ett slags allians, och Kina och Pakistan fördjupat sitt samarbete, har stormakterna och deras "frontstater" placerat sig på ett sätt som inte hade någon motsvarighet under det förra kalla kriget. Då utkämpade USA och Sovjet sina krig på territorier bortom de egna gränserna. Men nu skulle i stället skiljelinjen mellan ett nytt öst och väst gå mellan Indien och Pakistan, två grannländer som själva har kärnvapen och som i sin tur backas upp av andra kärnvapenstater. Den mest kritiska gränsen mellan de nya blocken skulle då gå rakt genom Kashmir, ett av världens mest oroliga och krigsdrabbade områden. Kashmirkonflikten eskalerade från att vara främst en regional konflikt i början på 1980-talet till att bli en mellanstatlig konflikt mot slutet av 1990-talet. Med nya allianser är det möjligt att konflikten sprider sig ytterligare och till högre nivåer i världspolitik. ■

**Inom en tioårs-
period bör vi
se det mest
konkreta
resultatet av
murens fall –
sannolikt ett
nytt kallt krig
mellan USA
och Kina.**

**Indien rustar
mot Kina.
Indiens kärnvapen-
robot Agni (eld på
Hindi) har en
räckvidd som
inkluderar Peking.**

Foto: Pawel Kopczynski/
Scanpix

Tyskland ännu en delad nation

REPORTAGE / Långt kvar för Tyskland. De grundläggande strukturproblemen består, framför allt i öst. Det var också där som valet avgjordes, skriver Håkan Forsell. Misären är stor, men de växande subventionerna är ohållbara, och kommer med nödvändighet att ligga högt på regeringens dagordning.

HÅKAN FORSELL

Doktorand i historia vid Stockholms universitet

VALET DEN 22 SEPTEMBER gav knappt majoritet för en fortsatt röd-grön regering i Tyskland. Resultatet skulle för bara några månader sedan ha betraktats som en fullständig överraskning. Den sittande förbundskanslern Gerhard Schröder och det socialdemokratiska partiet var uträknade i alla opinionsmätningar, och utmanaren, kristdemokraten Edmund Stoiber, såg ut att gå mot en säker seger. Två händelser ändrade förutsättningarna. För det första översvämningsolyckorna i de östra förbundsländerna i augusti, som gjorde det möjligt för Schröder att ikla sig rollen som statschef och genom sin personliga närvaro i de drabbade områdena vinna sympati och förtroende. För det andra Schröders tydliga avståndstagande från att Tyskland skulle delta i en USA-ledd militär attack mot Irak, en positionering som vann gehör i landets breda pacifistiska läger.

Trots försök att införa brännbara inrikespolitiska ämnen i valets slutskede – invandringen, sjukvårdskostnaderna och familjepolitiken – reducerades kampen till ren personprofilering. I den tvekampen lyckades Schröder närmast låta som en arg oppositionspolitiker och dölja det faktum att han representerade ett sittande regeringsparti som misslyckats med sin främsta uppgift, att få bort arbetslösheten och främja den ekonomiska tillväxten.

Att Stoiber och CDU/CSU skulle gå kraftfullt framåt i valet var som sagt väntat – partiet erhöll närmare 60 procent av rösterna i Bayern. Uppseendeväckande var dock de dåliga resultaten i de nya förbundsländerna. I Sachsen-Anhalt, Thüringen, Brandenburg och Mecklenburg-Vorpommern vann SPD välbehövliga direktmandat, medan CDU inte förmådde samla mer än drygt 20 procent av väljarna.

Inför valet gjorde jag några resor till orter i östra Tyskland för att bilda mig en uppfattning av utvecklingen där. De nya förbundsländerna har under hela 1990-talet åderlåtits på sina arbetsföra invånare, födelsetalen sjunker och reformerna på arbetsmarknaden har haft ringa effekt. Östtyskland har blivit symbolen för en hotfull utveckling som fruktas inte bara i övriga Tyskland utan i hela Europa: en åldrande befolkning, en skola utan orientering och kunskapsmål där utslagning hör till vardagen, och ett ansvarslost utnyttjande av miljön.

SEDAN 1997 VÄXER den västtyska ekonomin – trots att de senaste två årens tillväxt har varit minimal – starkare än i förbundsländerna i öst. Den så kallade upphämningsprocessen har avbrutits och ingen kan säga när eller hur den åter skall komma i gång. Det finns en avgrund mellan levnadsförhållandena i östra och västra Tyskland. Samtidigt pumpas mer och mer pengar in i öst. Den tyska staten har hittills lagt ut den svindlande summan av 70 miljarder euro. Under en 15-årsperiod kommer bara investeringarna för att förbättra infrastruktur att kräva statliga bidrag på 150 miljarder euro. Här finns en väsentlig förklaring till Tysklands stora budgetunderskott.

Västtyska ekonomer menar att öst har blivit en "subventionspark"; brist på idéer och initiativförmåga gör att bidragen ödslas på absurda projekt som friluftsparkar och rallybanor. Byggnäringen är en förlustsektor som lyckas undvika de nödvändiga nedskärningarna och omstruktureringarna genom bidrag från väst. Den levnadsdugliga industrisektorn lämnas däremot

vind för våg. Experter efterlyser en större satsning på den av tradition starka industrin, vilket också skulle stärka småföretagandet inom teknik och hantverk och framväxten av en produktionsinriktad service-sektor. Denna "goda spiral" är redan på väg i Dresden och Leipzig. Men det går långsamt och sker på en avsevärt beskedligare nivå än motsvarande branscher i väst.

I LEIPZIG träffar jag historikern Hanna Kosinska-Witt, ursprungligen från Polen men bosatt i Tyskland sedan 20 år. Hon bor med sina två döttrar – båda kanotister i det tyska ungdomslandslaget – utanför Dresden i ett hus som mirakulöst nog klarade sig undan översvämningen. Det är omöjligt att tala om någonting annat än Elbes vattenmassor.

– Kanotföreningens hus låg helt under vatten, berättar hon. Vi skyfflade lera i två dagar. Jag kan inte förstå hur vi på något sätt skall kunna använda huset igen.

Jag frågar om den så omtalade solidaritetskänslan som skall ha infunnit sig under översvämningarna, både bland de drabbade och i landet i övrigt. Gerhard Schröder utmålade de nya förbundsländerna som en förebild när han i ett tal tidigare i augusti sade att öst inte sönderfaller i "nyliberala särintressen" utan "håller ihop när det blir nödvändigt".

Hanna rycker på axlarna: – I början var det bra. Vi hjälpte varandra. Men sedan blev det någonting okontrollerat, nästan extatiskt över hjälparbetet och alla frivilliga som strömmade till. Ett slags depressiv glädje infann sig. Jag fann den helt outhärdlig. Det var som om människor ville att för-

dämningarna skulle brista, liksom man kan längta efter ett förlösande krig eller andra katastrofer när situationen redan har nått botten. Jag är från Östeuropa. Jag känner till den där glädjen och den är ett tecken på ett fattigdomstillstånd.

Leipzigborna älskar sin stad. Det känner man när man rör sig i den gamla stadskärnans mässområde eller sitter i någon av ölhallarna. Trots befolkningsminskningen har staden genomfört stora investeringar i infrastruktur och miljö. Universitetet har ett gott rykte och studenter söker sig dit från hela landet. Att stadens kostym ändå är för stor märks när man ser alla anbud om lediga lägenheter och svarta, ihåliga hyreshus som verkar kunna falla ihop när som helst. Ledighetskvoten för lägenheter är närmare 20 procent, liksom arbetslösheten.

Byggnadsministeriet i Tyskland har anlitat en särskild kommission som har föreslagit att man skall riva närmare 350 000 lägenheter i städer i de nya förbundsländerna. I industristaden Schwedt har rivningarna pågått en tid men kommer nu att avbrytas eftersom de haft förödande konsekvenser. Rivningarna urholkade själva gemenskapsandan och i stället för att förhållandet mellan bostadsutbud och invånarantal stabiliserades, började människor i allt raskare takt fly staden. I Leipzig förutspås att över 400 fastigheter i innerstaden – byggda mot slutet av 1800-talet och av högt arkitekturhistoriskt värde – kommer att jämnas med marken.

PÅ GRUND AV översvämnningarna var det omöjligt att fortsätta tågresan till Dresden. Jag åkte i stället till Halle, Georg Friedrich Händels hemstad i Sachsen-Anhalt, som genom sitt läge vid en av Elbes bifloder, Saale, hade klarat sig undan översvämnningarna.

Halle är en stad med 245 000 invånare, och har utmålats som en "framtidssort". Det låter positivt, men vad som menas är bara att Halle visar vad som komma skall om inte något radikalt sker gällande familje- och invandringspolitik i Tyskland: befolkningsminskning, en allt äldre och icke-arbetsför befolkning, avveckling av det sociala skyddsnätet. Om demograferna har räknat rätt kommer händelseutvecklingen att leda till en tillbakagång i invånarantal i hela Tyskland på 17 miljoner år 2050

**Det finns en
avgrund mellan
levnads-
förhållandena
i östra och västra
Tyskland.**

Östra Tyskland töms. Hög arbetslöshet och avstannad tillväxt får arbetsföra tyskar i de östra förbundsländerna att flytta västerut. Bilden är tagen i Dresden.

Foto: Shepard Sherbell/ Corbis/Scanpix

– även med en arbetskraftsinvandring på 100 000 människor per år.

Under de snart tretton år som gått sedan murens fall har Halle, liksom Rostock och Schwerin, förlorat 20 procent av sin befolkning. Ungefär 26 000 lägenheter står tomma, och även här är en omfattande rivningsaktion planerad. Många trodde att stadens utgifter skulle minska med tillbakagången i befolkningsmängd, men det visade sig vara helt fel. Utgifterna för sociala kostnader har fortsatt att stiga och ligger nu, med 208 miljoner euro för år 2002, på toppnivå i hela republiken. *Mitteldeutsche Zeitung* förklarar detta med att de unga arbetssökande flyttar till väst, där lönerna är högre och jobben intressantare. De gamla och småbarnsfamiljerna stannar och båda grupperna medför stora kostnader för kommunen.

Halle satsar på sitt universitet, precis som Greifswald, Frankfurt an der Oder och Jena och andra renomméerade utbildningsorter. Med multimedial undervisning hoppas man kunna attrahera studenter inom medier, journalistik och tele-teknik. *Mitteldeutsche Rundfunk* har redan en plats i staden, liksom högskolan för konst och design. Staden har även fått EU-bidrag för att starta en "tv-akademi". Bland de nyetablerade företagen märks även det svenska Transcom med 450 medarbetare. Det är en ringa kompensation för de ständigt nedlagda arbetsplatserna. Men man försöker vara uppfinningsrik i Halle. Det var ju trots allt här som munken Tetzluppfann avlatshandeln. "Konsten

består i att gripa sig an tillbakagången som en möjlighet att skapa stabilitet – på en lägre nivå", säger historikern Karl-Dieter Keim.

DE ÖSTTYSKA förbundsländerna har i genomsnitt 19 procent arbetslösa – att jämföra med den västliga hälften av landet där andelen ligger på 8 procent. Den höga arbetslösheten är påtaglig när man kommer ut på landsbygden och i småstäderna i Mecklenburg-Vorpommern.

Jag är på väg till den gamla svenska universitetsstaden Greifswald och passerar med bil flygbasorten Tutow söder om Rostock där över 20 000 sovjetiska soldater var stationerade i början av 1980-talet. Här ligger arbetslösheten på närmare 42 procent. I stort sett alla vuxna invånare har "gått hemma" något år, vilket är det gängse uttrycket för att sakna arbete. Jag ser ett inlägg på lokalnyheterna där borgmästarinnan sedan 1980, Elke Kunte, utan att dra på munnen säger att den största kommunala inkomstkällan är hundskatten.

– Vi är OvP – *Orte vor Polen* – de har glömt oss, vi är inte viktiga.

I Greifswald härskar en loj stämning. Det är semester och studenterna är påtagligt frånvarande i universitetsområdet. Mycket har hänt sedan jag besökte staden 1995. I dess centrum har Alfred Krupps stiftelse investerat i ett nytt vetenskapligt centrum som skall starta sin verksamhet i början av 2003.

– Denna form av privat mecenat-skap är naturligtvis en chans för Greifswald och för hela regionen, säger föreståndaren Bernd Henningsen som tidigare var skandinavist vid Humboldtuniversitetet i Berlin. Centret kan sätta de vetenskapliga uppgifterna i första rummet och inte bli en bricka i en snarast socialt motiverad universitetspolitik, med kronisk underfinansiering och massutbildning.

Liknande strävanden mot en privat utbildningsmarknad och elit-universitet efter amerikansk modell har redan börjat förverkligas i Berlin och på andra håll i Tyskland. Det vetenskapliga centret i Greifswald är medvetet om att man befinner sig i en struktursvag stad i ett fattigt förbundsland. Utvecklings-

möjligheterna ligger snarare i att centret försöker knyta an sin verksamhet och sina forskare till Östersjöregionen som en ekonomisk och kulturell "framtidsregion" i Europa.

I programskissen för Alfred-Krupp-Wissenschaftskolleg Greifswald infogas såväl natur- som kulturvetenskapliga projekt i ett nätverk av forskarinstitutioner i Helsingfors, Stockholm, Karlskrona, Riga, S:t Petersburg och Vilnius. I programmet finns också en försiktig uppmaning till de tyska forskningsfonderna att våga understödja arbeten med internationell inriktning i stället för att, som hittills varit fallet, huvudsakligen premiera forsk-

ning som hållits inom landets egna gränser.

DET ÄR NATURLIGTVIS en önsketanke att regionerna i östra Tyskland skall vara de som drar landet ur dess nationella isolering och öppnar för nya framtidsrum österut. Tyskland har ännu inte kommit på det klara med vad återföreningen egentligen har givit för framtidsförutsättningar för landet självt. I början av 1990-talet sade Heiner Müller att Östtyskland var en "spöklik, avstannad ort". DDR hade lyckats införa ett stråk av socialistisk evighet som skulle prägla människor och samhället under lång tid framöver, bortom den samtida digitaliseringen och rationaliseringen. Tio år senare finner östtiden fortfarande ingen resonans i västtiden. Så gott som alla framgångar i öst är anpassningsframgångar. Det är inte bara plågsamt och nedbrytande utan skapar i längden labila demokrater.

Valet den 22 september avgjordes i öst, återigen. Några bärande idéer eller strategier för hur de nya förbundsländerna skall kunna vända utflyttningen, den sociala nedmonteringen och arbetslösheten presenterade egentligen inte något av regeringsalternativen. Det var första gången efter murens fall som invånarna i östra Tyskland gick till valurnorna utan några illusioner om framtiden. Väljarna kastade sig inte för den skull i armarna på det forna kommunistpartiets arvtagare, PDS. Partiet hamnade i stället utanför förbundsriksdagen och måste nu kämpa för sin existens i den nationella politiken. Möjligen kan detta ses som tecken på att de östra och västra delarna av landet försiktigt närmar sig varandra.

Skall östra Tysklands förbundsländer få "en andra chans", som parlamentspresidenten Wolfgang Tiersse menar? Eller skall öst sättas på avgiftning, underkasta sig den fria konkurrensens tillnyktringskur, och lära sig kunna leva utan subventioner och välsignelser från den europeiska strukturfonden? Med tanke på det enorma uppbyggningsarbete som kommer att krävas efter översvämningarna på sensommaren framstår den senare linjen som politiskt omöjlig att genomföra inom överskådlig tid.

Men i ett avseende intar Tysklands östra förbundsländer en nyckelposition inför framtiden – när det gäller den förestående utvidgningen av EU. Trots samhällsproblem, naturkatastrofer och identitetskriser har de nya förbundsländerna en kompetens som inget annat land förmår uppvisa. Man har redan gått igenom transitionen. Man har varit med om att sammanföra och återförena vad som en gång var delat. För resten av Europa återstår den erfarenheten att göra. ■

**Här
ligger
arbets-
lösheten
på närmare
42 procent.**

Har vi fått syn på kaffet i snabbköpet vet vi var teet finns.
I närheten av mjölet finns sockret. Här härskar en ordning
som på en och samma gång är självklar och mystisk.

Varornas ordning

NIKLAS SÖDERBERG

Poet och frilansskribent

Låt säga att jag styrt stegen till ett annat snabbköp än det vanliga eller att ännu en ombyggnad gjort det hemtama aningen främmande. Lätt desorienterad skjuter jag vagnen framför mig en vända genom butiken, samlar upp vad jag behöver längs vägen och försöker memorera ungefär var de olika avdelningarna ligger. Det är inget större problem, det tar lite längre tid än annars och det enda som den lätta vilsheten kan medföra är att jag glömmer någon produkt, eftersom jag vanligen gör mina inköp efter impulser längs en given rutt snarare än efter en skriven lista.

De flesta matvaruaffärer är organiserade på ungefär samma sätt. Varorna återfinns enligt ett system där funktion, förvaring och substans är de övergripande begreppen. Vilket av dem som styr varierar, till exempel betraktas förpackerad medvurst mer som kött än som pålägg och hålls på armlängds avstånd från osten; jästens krav på svalka placerar den bland mejerivarorna och inte bland bakningsprodukterna. Havregryn klassas efter funktion, står vid frukostflingorna.

Eftersom alla butiker använder samma system spelar det inte så stor roll att avdelningarnas inbördes ordning varierar (även om det har sin estetiska betydelse – i en av matvarubutikerna i Malmö kommer man direkt från entrén in i frukt-och-grönt och därefter till bröden, en disposition som gör åtminstone mig mer köpbenägen). Innan man har lärt sig just den här butikens ordning navigerar man enkelt efter "landmärken" – ser jag kaffet vet jag att kakao och te är nära. Mjöl pekar mot socker pekar mot bakpulver pekar mot mandelflarn och så vidare.

Nå, systemet fungerar nöjaktigt och smidigt. Ibland kan dock konsumenten missta sig på vilken ordningsprincip som gäller. Som häromdagen när jag stötte på en bekant vid sylt- och marmeladhyllan. Han var helt perplex, frågade om jag visste var honungen fanns. Nja. Vi snokade runt lite och hittade till slut honungen vid russin och nötter. Det är inte ologiskt, tvärtom. När min bekant utgick från en viss likhet i förpackning och innehåll mellan honung och sylt missade han att den avgörande skillnaden här ligger i hur varan produceras, eller rättare sagt, varken honung, nötter eller russin produceras, de samlas in och bearbetas minimalt. De är (nästan) rena naturprodukter, som frukt fast utan att vara färskvaror.

HÄR MARKERAS en viktig gräns: den mellan det obearbetade och det bearbetade, det råa och det kokta, natur och kultur, en gräns vars funktion ytterst är att skilja människan från djuren. I antikens Grekland togs gäster emot i ett förmak och trakterades med rena naturprodukter, innan de släpptes in i själva huset, till härden, brödet, vinet och souvlakin. På en symbolisk nivå var gästen ett slags ickemänniska, kommen från en plats utanför den ordnade världen, vildmar-

ken, en representant för allt okänt och okontrollerat, såväl naturen som det övernaturliga. Genom inslusseningsritualen "tillagades" gästen, gjordes rumsren. Att hitta spår av denna gräns i snabbköpet kan tyckas förvånande, i dag förefaller hela världen känd och domesticerad. Å andra sidan kommer ordet "gäst" från tyskans "Gast" och ibland har vi "främmande" på middag. Som aperitif ger vi dem då gärna fruktbål.

ÖVER HUVUD TAGET är snabbköpet genomkorsat av osynliga symboliska gränser. Växtriket hålls skilt från djurriket, produkter från olika sorters djur och biotoper hålls isär. Det är inte bara av rationella skäl som vi helst inte ser inplastade eller djupfrysta laxkotletter bland köttet, eller paketerade räkor bredvid kycklingen. Att blanda de kategorierna skulle vi uppleva som osmakligt, närmast ohygieniskt.

I alla klassifikationssystem finns det avvikelser, anomalier, fenomen och substanser som inte enkelt låter sig inordnas. Åtminstone jag tycker att sirapens tröga klubbighet är en smula opassande bland torrvarorna, men var skulle den annars vara? Den är varken fast eller flytande. Den får här passera som ett slags socker.

Enligt strukturalisten Mary Douglas är smuts inte något orent i sig, utan beror på att substansen befinner sig på fel plats. Sylt på pannkakorna är en sak, sylt på byxorna en helt annan. En sådan "oren" och därför svårfunnen produkt är

sojakorven. Jag talar här om den bästa sorten, Nutanas på burk (de övriga, alltför köttimiterande sorterna finns i frysdisker bland grönsakerna). I vissa butiker klassificerar man sojakorven efter Platons idélära och placerar den bredvid Bullens pilsnerkorv; korv ses här som en form vars innehåll kan variera (som i möbelaflären där stolar av trä samsas med sådana av plast). På andra ställen går man efter sojakorvens karaktär av alternativ till vanlig korv och placerar den på hälsokosthyllan. Denna är i sin tur alltid svår att hitta, eftersom den i grund och botten inte alls hänger ihop med resten av snabbköpet. Hälsokosthyllan är i sig snabbköpssystemets "orenhet". Kanske för att den i grunden är en moralisk kategori – dess "nyttighet" är av en annan art än den rent biodynamiska odlingens. Att den snarare vänder sig till en särskild människotyp än erbjuder ett visst utbud, står klart i dag då KRAV-framställda produkter återfinns överallt i det övriga sortimentet. Den för en tynande, men envist fastbiten, tillvaro i snabbköpets periferi. Dess glåmiga och osinnligt glädjelösa uttryck svarar mot klichén om den asketiskt anemiska alternativmänniskan.

Snabbköpets mest notoriskt kringflytande och tvetydiga produkt är dock mandelbiskvierna. Är det ett slags kakor eller skorpar, eller godis, eller bakprodukt? Inte ens personalen i butiken vet säkert. Någon gång återfinns de vid nötterna enligt en vag analogi till dessa som små, runda och torra matbitar i påse. Det bästa tipset är emellertid att söka i närheten av dess huvudsakliga (enda?) korrelat: nyponsoppa (det vill säga pulverformen). ■

Foto: So Hing-Keung/Corbis/Scanpix

Enligt **Michael Ignatieff** beror det etniska våldet på statens sammanbrott. Staten bör stärkas och en ny medborgaranda födas. Det pluralistiska samhället respekterar skillnader men bygger också på att man talar i klartext om dess problem.

Ett nytt socialt kontrakt måste skrivas

Av

Kay Glans

Chefredaktör för Axess

HAN HAR BETECKNAT SIG som ett barn av kalla kriget. Den kanadensiske journalisten och författaren Michael Ignatieff föddes 1947, samma år som luftbron till Berlin upprättades, och hans första egna politiska minnen kan dateras till Kubakrisen år 1962. När han i början av 90-talet blickade tillbaka på denna tid, insåg han att han hade levt under den sista imperie-eran, när världen var ordnad utefter supermakternas kraftfält. USA var förvisso fortfarande en supermakt, men försvarade primärt sina egna intressen, inte upprätthållandet av en global imperieordning. Men Ignatieff har också karaktäriserat sig som kosmopolit: "Om någon kan göra anspråk på att vara det, måste det vara jag", skriver han i en av sina böcker. Fadern var ryss, modern engelska, han är utbildad i USA, har yrkesmässigt varit verksam i Kanada, Storbritannien och Frankrike. Ignatieff trodde länge att utvecklingen skulle gynna kosmopoliter av hans slag.

Det blev inte så. Det kalla krigets ordning avlöstes av en era präglad av etniskt våld. Ignatieffs ambition att kartlägga denna värld av nya (eller kanske gamla konflikter) har resulterat i trilogin *Blood and Belonging* (1993), *The Warrior's Honor* (1998, *Krigarens heder: etniska krig och det moderna samvetet*, 1999) och *Virtual War* (2000, *Det virtuella kriget: Kosovo och därefter*, 2001). Ignatieff förenar teoretiska perspektiv med det journalistiska reportagens konkreta närvaro på ett sätt som är sällsynt i svensk journalistik. Det förvånar inte att han också skrivit två uppmärksammade skönlitterära böcker, *Scar Tissue* (1993, *Sprickor i vävnaden*, 1994) och *Asya* (1994). Michael Ignatieff är i dag en uppburen akademiker, chef för The Carr Center for Human Rights Policy vid The Kennedy School of Government vid Harvard, och en välbetald stjärna i mediavärlden, känd från bland annat *The New Yorker*, *The New Republic* och *The New York Review of Books*. Det som både stimulerar och provocerar hos Ignatieff är att han insisterar på att världen trots allt är begriplig om man ger sig tid att följa de konkreta förloppen. Det som till exempel hänt i Östeuropa är inte en eruption av ett mer eller mindre gåtfullt etniskt hat, utan en följd av att staterna kollapsade och inte längre kunde ge sina medborgare skydd och grundläggande service. Världen har inte blivit mer kaotisk eller våldsam, säger Ignatieff, det är bara vår förståelse som släpar efter. Han har också pekat på riskerna med att världen upplevs som alltför osammanhängande; inte minst tv-mediets fragmentering av världen får oss att uppfatta konflikter som obegripliga och därför något som man ändå inte kan göra något åt. Tv legitimerar en av vår tids farliga känslöstämningar: att världen är alltför galen för att förtjäna seriös reflektion.

Som kartläggare av den etniska nationalismen världen över borde han ha åtskilligt att säga om den politiska utvecklingen i Europa just nu. När vi träffas en eftermiddag på Kennedy School of Government i Cambridge utanför Boston för att diskutera framför allt den så kallade högerpopulistiska vågen i europeisk politik, håller han envist fast vid sin analys att det är statens kris som är den grundläggande orsaken till motsättningarna mellan olika etniska grupper. Men är det till att börja

med en högerörelse vi ser i Europa? Jag pekar på hur stort väljarstödet är bland arbetarklassen för dessa partier.

– Man brukar säga att Front National tjänade mest på kommunistpartiets kollaps, säger Ignatieff. De kommunistiska väljarna ur den gamla arbetarklassen gick raka vägen till Le Pen, främst på grund av frågor som invandring och kriminalitet. Den franska politiska eliten har inte uppmärksammat problemen i de stora städernas förorter där stora invandrargrupper samlas, och de har samtidigt försummat den arbetarklass som sitter fast i dessa områden. Både Le Pen och den 11 september speglar en kris för den europeiska multikulturalismen. Den europeiska politiska eliten har målat upp en bild av en harmonisk multikulturalism som klingar falskt både för de islamiska invandrarna och delar av arbetarklassen och andra klasser, som oroar sig över sådana saker som kriminalitet, säkerhet och identitet. Den franska eliten har inte lyckats tillhandahålla grundläggande samhällsservice, som skolor, bostäder och sjukhus vare sig till invandrare eller den franska arbetarklassen, och följden är att båda parter hatar varandra. Fast jag tycker inte att man skall överdriva hotbilden. Det som var skrämmande med Hitler var att han faktiskt representerade en framtidens politik. Han verkade så modern, verkade bryta med alla borgerliga hänsyn, formulerade en elektrifierande appell till den tyska ungdomen, såg till att bli associerad med autobahn och vetenskap och lovade att släppa loss det tyska folkets kraftutveckling. Detta representerade moderniteten lika mycket som Stalins marscher på Röda torget och var en av orsakerna till att nationalsocialismen framstod som oemotståndlig. Le Pen är inte farlig eftersom han representerar det förflutnas politik, ressentiment och nostalgi. Hans projekt har ingen politisk framtid.

– Jag är i grunden rätt optimistisk när det gäller utsikterna att skapa fred i samhället, fortsätter Ignatieff, eftersom det i grunden är ett institutionellt problem. Staten måste ge medborgarna välfärd i form av hälsovård, grundläggande utbildning och ett fungerande polis- och rättsväsende. Om den inte gör det har de all rätt att protestera. Får detta mig att låta som en gammaldags socialdemokrat, må det vara hänt. Det kommer kanske att kosta samhällena mer, och kanske måste skatterna höjas, men samhällsfred och rättvisa är värda det priset.

Alltså i grund och botten samma analys som när det gäller utvecklingen i Östeuropa – det är statens kris och sammanbrott det handlar om. Kanske har Ignatieff lärt sig sin läxa alltför väl efter att ha studerat mer dramatiska förlopp utanför Västeuropa, kanske är världen mycket mer svärgenomtränglig än han vill medge – men det kan förstås också vara så att han har ett bättre grepp om de grundläggande politiska realiteterna än många västerländska intellektuella, som kunnat ta nationalstatens trygghet för given. Men har inte också de politiska eliternas oförmåga att diskutera de problem som faktiskt finns bidragit till den politiska revolten bland väljarna?

– Invandrare och majoritetsbefolkning måste tala klartext med varandra, säger Ignatieff. Vi behöver inte älska varandra, det handlar inte om våra själar, utan om institutioner. De är invandrare i detta samhälle och måste följa de regler som gäller. Vi behöver upprätta ett slags socialt kontrakt, som går ut på att de respekterar majoritetssamhällets regler, samtidigt som vi inte kräver fullständig assimilering. De respekterar våra institutioner och vi deras; vi respekterar imamens auktoritet, de respekterar domstolens och skolornas auktoritet. Vi välkomnar dem, men det finns vissa traditioner som vi bara inte kan acceptera i ett liberalt samhälle. Vi har all rätt i världen att säga: Låt oss förhandla om detta, men kom ihåg att ni är här, inte i Turkiet, inte i Senegal, utan i Sverige eller i Storbritannien. Vi tillhandahåller en modern utbildning till alla medborgare, och om man dessutom vill lära ut till exempel muslimska värderingar, så varför inte, men jag tror att den sociala sammanhållningens ryggrad är en fungerande modern allmän utbildning till alla medborgare. Kvinnor i vårt samhälle har rätt till utbildning, så om dina döttrar kommer till dig och säger: Pappa, jag vill gå i skolan, och du säger nej, då har du ett problem. Om kvinnorna själva inte vill och det är ett äkta val, då är det svårare, då vet jag inte riktigt vad man skall göra. Det finns en politisk korrekthet som säger att man inte alls kan tala om sådana saker, och som menar att vi i stället skall tala om ras, kolonialism och att alla vita är skyldiga. Men vi måste ta oss förbi det, långt förbi det, och börja upprätta ett kontrakt som bygger på ömsesidig respekt.

I EN AV SINA BÖCKER karaktäriserar Ignatieff sig som en medborgarnationalist (*civic nationalist*), en som anser att medborgarskapet skall omfatta alla som bor i ett land, och inte grundas på blodsbånd. Han vill försvara nationalstaten i denna bemärkelse eftersom den är den enhet som bäst kan ge grundläggande säkerhet och trygghet. Vi diskuterar om nationalstaten verkligen är kapabel att tillhandahålla detta i globaliseringens tidevarv. Vad säger han till exempel om att globaliseringen också förstärker regionerna i förhållande till nationalstaten, med växande skillnader, och kanske också en tilltagande ovilja att dela med sig av välståndet inom landet som följd? Hans svar blir att nationalstatens uppgift är att omfördela resurser; solidaritet av detta slag är vad nationen går ut på. Men att stärka välfärdsstaten, är det inte också en del av förflutnas politik? Om Ignatieff med rätta kan kalla sig ett barn av kalla kriget, kan jag med lika stor rätt kalla mig ett barn av välfärdsstaten, en som kommit i åtnjutande av dess välsignelser, men också på nära håll bevittnat dess kris.

– Men vad föreslår du i stället? säger Ignatieff. Alternativet är att göra som Australien och bygga ett stängsel runt landet. Jag tror inte det är möjligt att grunda det framtida Europa på en fästning, dels av rättviseskäl, dels med tanke på den grånande europeiska befolkningen och den ständiga bristen på lågutbildad arbetskraft. Vi kan inte gå tillbaka till den gamla välfärdsstaten, såg av svensk modell, utan vi måste hitta ett sätt att erbjuda kostnadseffektiv samhällsservice som garanterar lika möjligheter för alla medborgare och dem som varaktigt bor i landet. Kanske måste

**"De respekterar
våra institutioner
och vi deras;
vi respekterar
imamens
auktoritet,
de respekterar
domstolens
och skolornas
auktoritet."**

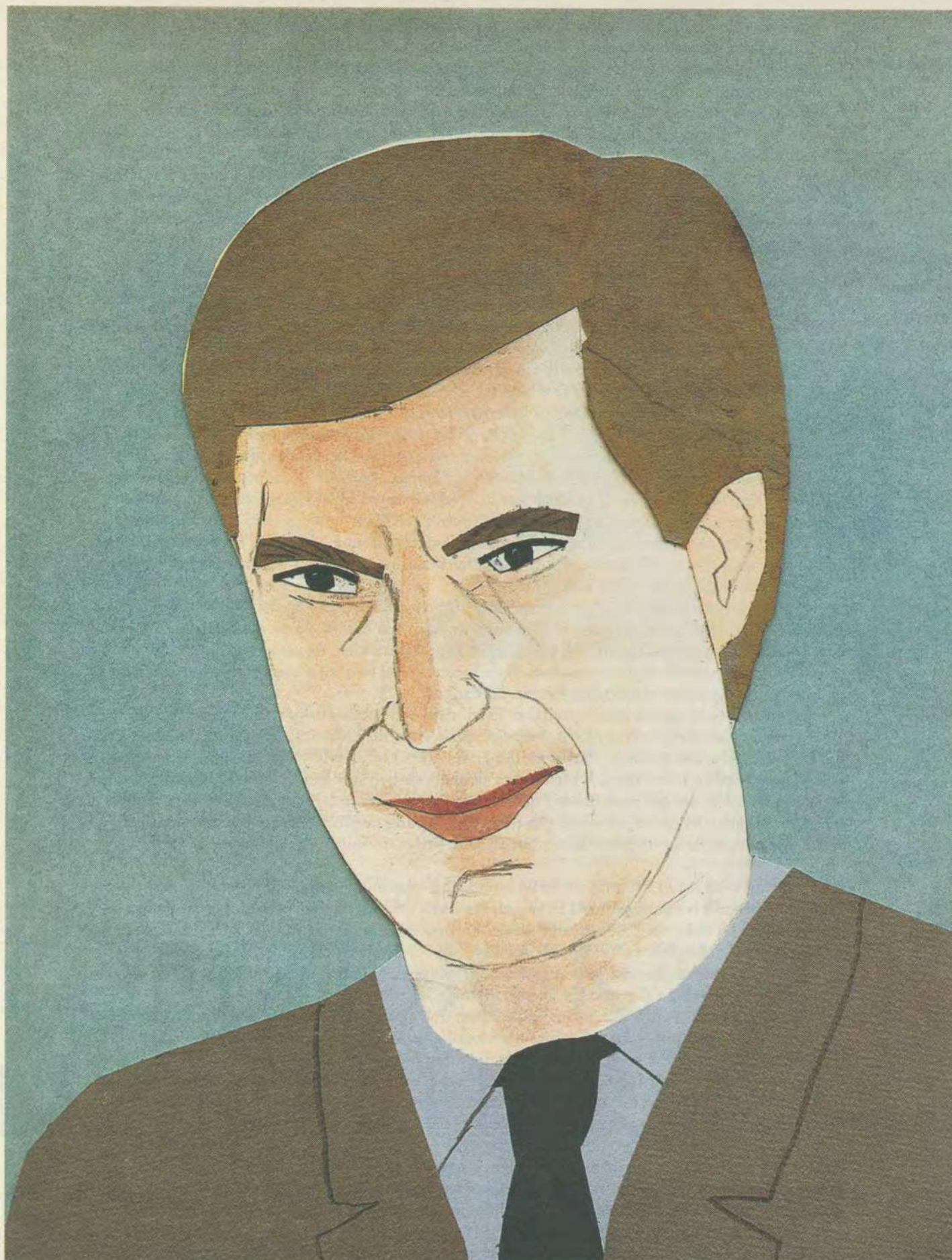

Illustration: Claes Jurander

”Den plågsamma verkligheten för Europa är att ekonomisk styrka inte kan uppväga militär svaghet. Det som fortfarande räknas i en häpnadsväckande hög grad är militär makt.”

Enligt Michael Ignatieff förstår sig européerna inte riktigt på USA.
Den europeiska stridsviljan försvann efter 1945.

"De europeiska staterna är bland de bäst styrda i världen, eftersom de samarbetar med varandra."

vi betala mer skatt, och hur man skall förena det med hög produktivitet vet jag faktiskt inte, och det är den stora utmaningen i dag. Men vad som är bra med situationen nu är att kommunismen är död och socialismen likaså. Det finns absolut inget alternativ till den globala kapitalismen. Under en stor del av mitt liv trodde vi att det fanns ett sådant alternativ, och det var ett fullständigt slöseri med tid. Det finns olika slags marknadskapitalism; några betonar social rättvisa mer, andra mindre, och detta är avgörande sociala val. Vad som är nedslående med Europa är att det tror att det har en fungerande generell välfärdsstat, men de grundläggande byggstenarna har i själva verket eroderat. Europa har under den postkoloniala eran byggt sin självkänsla på att det har representerat en kapitalism med ett mänskligt hjärta, och en stor del av Europas kollektiva identitet bygger på att detta system är bättre än den råa kapitalismen i USA. Verkligheten är mycket mer komplicerad. Den råa kapitalismen i USA ger ofta bättre social service än man har i Europa, och den europeiska och amerikanska modellen måste lära av varandra.

Jag försöker tyst för mig själv sammanfatta hur Ignatieff resonerar. Etniska motsättningar blir akuta när staten inte förmår ge säkerhet och grundläggande service. Motsättningarna kan väsentligen avvärjas om staten tillhandahåller detta. Alla andra invändningar åsido – är en sådan stat möjlig i dag, när till och med dess våldsmonopol utmanas av privata säkerhetsföretag?

– Det finns inget alternativ till staten. Den tillhandahåller grundläggande säkerhet, legitimitet och identitet. Vi kommer aldrig att få se privata säkerhetsföretag eller privata domstolar som yttersta rättsinstans. Huruvida ett privat säkerhetsföretag har kränkt ens rättigheter kommer att avgöras i en offentlig instans, aldrig i en privat. Vi har i dag mindre av suveränitet om man med det menar att staten är ogenomtränglig, men mer om man med det menar att staten förstärker sin interna legitimitet genom att ingå transnationella allianser. Den stora europeiska framgångssagan under den senare hälften av 1900-talet är att man både kunnat bibehålla statens suveränitet och samtidigt kommit i åtnjutande av en starkt legitimitet och effektivitet genom transnationella allianser, i vilka man byter några av suveränitetens prerogativ mot andra. De europeiska staterna är bland de bäst styrda i världen, eftersom de samarbetar med varandra. Större delen av världen skulle imitera Europa om de bara kunde.

Pläderingen för nationalstatens relevans i globaliseringens tidevarv känns igen från Ignatieffs senaste bok, *Human Rights as Politics and Idolatry* (2001). Med denna syn på nationalstaten förvånar det inte att kosmopoliten Ignatieff faktiskt försvarar patriotismen, förutsatt förstås att den grundar sig på en medborgarnationalism. Bara lojalitet med nationen kan motivera människor till de uppoffringar som en välfärdsstat kräver, menar han.

– Jag gillar inte all denna kosmopolitism. Patriotism och nationell stolthet är utmärkta saker. Det är bra att vara stolt över sitt land, över sitt språk, över sitt lands otroliga skönhet, och vad som gör en överlägsen sina grannar, därför att det är det enda sätt på vilket man kan mobilisera de reservoarer av plikt, offervilja och kärlek som samhällena behöver för att kunna fungera. Problematiskt blir det om man baserar dessa starka känslor på etnisk mobilisering, för i multi-etniska samhällen leder det oundvikligen till etnisk resning och förföljelse. Man måste kunna väcka den nationella stoltheten till liv utan att aktualisera uteslutningsmekanismen.

VI AVSLUTAR SAMTALET MED en diskussion kring relationen mellan USA och Europa. Känslorna blir allt hätskare på båda sidor och det finns stunder då man misstänker att denna debatt ingår i en ömsesidig identitetsbildning. Europa vet inte riktigt vad det är och försöker finna en övergripande identitet i avgränsningen mot USA, och kanske behöver också det USA som håller på att växa fram Europa som en pol att differentiera sig mot. Ignatieff menar att en djupare historisk process ligger till grund för dagens meningsskiljaktigheter.

– Jag tror att många européer är förskräckta över den amerikanska patriotismen, men den är en fantastisk tillgång. Européerna gillar inte när amerikanerna är beredda att använda militär makt för att försvara sina intressen, men de skulle gilla det ännu mindre om de inte gjorde det. Europa utplånades nästan mellan 1939 och -45 därför att amerikanerna tvekade att använda militär makt. Armén har stått i centrum för de europeiska nationerna från 1500-talet till 1945. En av de stora förändringarna i den europeiska historien efter 1945 är att den militära komponenten i den nationella identiteten har försvunnit. Bantningen av försvarsbudgeten, den allmänna värnplikts kollaps och stärkandet av de mänskliga rättigheterna och de europeiska idealen hänger samman med avlägsnandet av det militära elementet i den nationella identiteten. Allt detta är enligt min mening en stor bedrift, men det innebär att Europa inte längre förstår sin allierade USA, som fortfarande har en militär identitet som sin kärna. Allt detta ingår i det stora missförståndet mellan Europa och USA, som nu är mycket starkt. Européerna är mycket mer kritiska till användandet av militär makt än amerikanerna. Europa har blivit demilitariserat, det är en pacifistisk kultur.

Men innebär inte detta också att Europa måste förlita sig på USA när militära insatser är nödvändiga, invänder jag.

– Absolut. Den plågsamma verkligheten för Europa är att ekonomisk styrka inte kan uppväga militär svaghet. Det som fortfarande räknas i en häpnadsväckande hög grad är militär makt.

När jag åker det obekväma tåget tillbaka till New York från Boston funderar jag över den djupare innebörden i vad Ignatieff avslutningsvis sade. EU bygger på att de europeiska nationalstaterna har avsvurit sig sina inbördes antagonismer och därmed också sina militära kulturer. Det som skapat intern handlingskraft inom Europa och ett kanske förebildligt politiskt projekt, bäddar kanske också för en vanmakt på den internationella scenen, där militära medel ibland fortfarande är nödvändiga. Tänk om detta är det oförutsedda priset för den stora freden i Europa – att enandet gör oss oförmögna att spela en verklig roll på den internationella scenen, också när det gäller att försvara freden i olika delar av världen? ■

**TEMA:
STOICISM**

Illustration: Claes Jurander

ATT BEHÄRSKA SIG ELLER BEHÄRSKAS

EVA-CARIN GERÖ: Genom att behärska stora kunskapsfält kunde stoikerna finna vägen till självbehärskning.

BO LINDBERG: När tiderna hårdnat under historiens gång har den stoiska hållningen givit inspiration och stadga.

KARIN JOHANNISSON: Självkontrollen i det nutida samhället har blivit dubbeltydig. Den leder till både lösningar och lidelse.

Sidorna 18–29

Stoiska dygder krävde kunskap om världen

ESSÄ/ I sitt sökande efter det fulländade livet trängde stoikerna utanför etiken. För att leva rätt måste världen förstås och då måste kunskapens grund klargöras. Förutom i den etiska läran nådde de ypperliga resultat inom logiken och semantiken.

O m stoikerna, företrädarna för den filosofiska skolan som var den ledande under nästan hela den senare antiken, brukar allmänbildade nutidsmänniskor veta att de förespråkade en etisk radikalism, som innebar en prioritering av dygder som mod och oberördhet på bekostnad av känslor och affekter. Formuleringar som "Han tog motgången med stoiskt lugn" hör till det normala språkbruket såväl på svenska som på andra moderna språk. Inte utan rätt uppfattas förmågan att möta livets prövningar med upphöjt lugn som kärnan i stoikernas tankesystem. Men hurudana var då stoikerna egentligen, om man närmar sig dem utifrån de båda vetenskapsgrenar som framför allt sysslat med dem – filosofins historia och den klassiska filologin?

Det första som frapperar den som börjar utforska området är hur heterogena stoikerna var som grupp och hur divergerande intressen de hade. Ett annat iögonfallande drag är hur oerhört inflytelserik den stoiska skolan har varit, och det under lång tid. Den har inte bara påverkat andra filosofiska strömningar som den senare platonismen och den peripatetiska skolan utan även utövat avsevärt inflytande på kristendomen. Med fog har man också sett många gestalter i moderna tiders litteratur och film som präglade av stoiska ideal. Ur litteraturen förtjänar till exempel Ibsens *Brand* (1866), Pierre Lotis islandsfiskare i boken med samma namn (1886) att nämnas

Av
Eva-Carin
Gerö

Universitetslektor
i grekiska vid
Stockholms
universitet

jämte Heimito von Doderers hjälte i utvecklingsromanen *Ein Mord, den jeder begeht* (1938).¹

Filmvärldens "coola" hjältar är legio. Kvalitetsmässigt, har stoicismens uttolkare menat, var skolans (i vidare mening) filosofiska resultat något ojämnt. Vissa av deras idéer motstod följaktligen inte tidens tand utan modifierades eller slipades av under loppet av de nästan femhundra år som skolan i någon form existerade, medan andra moment upptogs och levde vidare hos andra grupperingar, även efter det att stoicismen upphört att existera som filosofisk skola.

TRADITIONELLT UPPDELAS den antika stoicismen i den äldre, den mellersta och den senare stoan. Själva namnet hänger samman med att skolans grundare, Zenon från Kition, brukade undervisa sina elever i en pelarhall (*stoa*) i Aten (den så kallade *Stoa poikile*, den "brokiga" stoan, vilken var dekorerad med målningar av Polygnotos och andra berömda konstnärer). Den äldre stoan grundades cirka 300 f.kr. och representerades, förutom av Zenon själv, av flera generationers lärjungar i hans efterföljd, såsom Kleanthes, Chrysippos, Diogenes från Babylon och Antipatros från Tarsos. Den äldre stoans tankesystem brukar uppdelas i tre huvudområden: a) logiken eller dialektiken (*to logikón*) omfattande kunskaps-teori, logik, retorik och språkvetenskap, b) fysiken (*to fysikón*) med underavdelningarna ontologi, fysik och teologi, och slutligen c) den så viktiga etiken (*to ethikón*). Stoicismens mest centrala teser är de följande: 1) Dygd bygger på kunskap, vilken stoikerna definierar som överensstämmelse mellan en per-

sons mentala föreställningar och verkligheten. I den första delen av sitt tankesystem eftersträvade företrädarna för den äldre stoa att påvisa möjligheten till uppfattningar som på ett korrekt sätt återger verkligheten samt att återfinna motsvarigheter till dessa i språket. 2) En filosof bör leva "i enlighet med naturen". Den styrande och formgivande principen i naturen är *lógos*, förnuftet, vilket ses som en gudomlig kraft. Förnuftet uppenbarar sig bland annat i form av Ödet, *heimarméne*, som det gäller att underkasta sig, och som har en hemvist även hos människan i hennes individuella förnuft. Universum förgörs med regelbundna, naturbestämda mellanrum av en stor världsbrand (*ekpyrosis*) och återuppstår sedan ur askan, ungefär som en Fågel Fenix. 3) Att vara dygdig, det vill säga att leva i harmoni med naturen, är det enda som är gott och eftersträvarsvärt. Allt annat, även njutningar och liv respektive smärtor och död, är likgiltigt (*adiáfora*) eller på sin höjd att betrakta som "saker att föredra" respektive "inte att föredra". En person som uppnått det stoiska idealet är givetvis modig, tillfreds och så vidare, eftersom han/hon inte fäster någon vikt vid sådant som andra fruktar eller eftersträvar.

Den mellersta stoa, som räknas från cirka 150 f.Kr., hade som sina viktigaste företrädare Panaitios, Poseidonios och Hekaton. Denna grupp av tänkare påverkades mycket av platoniskt och aristoteliskt tankegods i fråga om såväl kosmologi och psykologi som etik. Intresset för logik var avsevärt mindre än hos föregångarna. Medan den gamla stoa nedtecknade sina läror i en knapp och precist avhandlande stil, började man under denna period även att författa skrifter för en bredare publik. På det hela taget blev den stoiska filosofin vid denna tid mera praktiskt orienterad. Inte bara den fulländade Vise, menade man, kan betraktas som dygdig. Vidare borde det vara filosofernas uppgift att vägleda också sådana människor som inte har en så extrem aspiration på ett liv i absolut "överensstämmelse med naturen", så att de kan bli bättre, visare och dygdigare. Särskilt genom Panaitios kom stoicismen i sin nya tappning att bli en viktig tankeströmning hos män av rang och börd i Rom. Några av dem som påverkades av sådant tankegods var P. Scipio Aemilianus, Cato den yngre, Brutus och Cicero (trots att den senare snarare betraktade sig som inspirerad av Platons akademi).

Inom den senare stoicismen, vars tidsram var det första och det andra århundradet efter Kristus, intresserade man sig nästan uteslutande för etiska frågor. Vid denna tid blev den stoiska läran ett slags modefilosofi i Rom, men i motsats till de tidigare periodernas kreativa och nyskapande tendenser kännetecknades den sena stoa av eklekticism och en praktiskt-etiskt vägledande ambition. De viktigaste företrädarna var Seneca, Epiktetos och den romerske kejsaren Marcus Aurelius.

Det är bara från denna epok som skrifter har bevarats i sin helhet eller i större omfattning. Från och med 200-talet e.Kr. började den stoiska skolan som sådan att upplösas.

OM VI VILL FÅ en mera heltäckande och i alla viktiga hänseenden rättvis bild av stoikerna, och särskilt då av den mera

innovativa och kreativa äldre stoa, bör vi försöka få grepp om deras yttersta målsättning och sätta denna i relation till skolans historiska och allmänt kulturella kontext. Här kan vi ta fasta på följande faktorer: a) de äldre stoikernas mångsidiga, ja, nästintill allomfattande intressen, b) hela den stoiska skolans starka inriktning på etiska frågor, både sådana av teoretisk och sådana av mera praktisk natur.

Med den äldre stoas fokusering på den fulländade Visas dygd och dess koppling mellan just dygd och kunskap blev det nödvändigt för skolans företrädare, vilket delvis torde ha framgått ovan, att utforska och systematisera mer eller mindre alla aspekter av tillvaron för att få svar på sina frågor. Vidare är det viktigt att vi får grepp om vad en antik filosof var, eftersom den tidens vishetssökare inte utan vidare är jämförbara med senare tiders representanter för samma skrä. F.H. Sandbach noterar i *The Stoics* (1975) att "i grekernas och romarnas anti-

ka värld orden 'filosofi' och 'filosof' hade en annan innebörd än i dag. Bokstavligen betyder orden 'kärlek till visdom' respektive 'älskare av visdom'. Av denna anledning vågade sig de antika filosoferna in på områden som i dag specialister sysslar med – astronomer, meteorologer, litteraturkritiker, socialvetare, osv."

Detta hjälper oss en bit på vägen när det gäller att förstå stoikernas breda intressen och teoretiseringar på områden som vi vanligtvis inte förknippar med filosofi. Intresset för den kvalitet som grekerna kallade *areté*, ett uttryck som av oss något missvisande översätts med "dygd" (det grekiska ordet betyder snarare "förträfflighet" eller "fullkomning" i vidare bemärkelse, både hos människor, djur och saker), tog stoikerna över från föregångare inom den grekiska filosofin. Framför allt, brukar man anta, från Sokrates, som dels hade ett livligt intresse för moralfilosofiska begrepp, dels genom sitt eget liv och ännu mer genom sin död utgjorde en illustration av principen "det är bättre att inte leva alls än att inte leva väl, eftersom man på intet sätt bör göra avkall på *areté* och svika sina ideal".

Stoikerna nöjde sig emellertid inte med att i isolation spekulera kring "dygdens" natur och hur ett liv i enlighet med denna princip borde se ut. Med ett för antik filosofi karakteristiskt forskande och frågande tillvägagångssätt ville stoikerna – ytterst med målsättningen att uppnå fullkomlig *areté* – med säkerhet fastställa principerna för hur detta går

Stoiskt drama. Agamemnon accepterar på stoiskt manér offrandet av dottern Ifigenia, skildrat på denna fresk från cirka 79 e.Kr.

© Mimmo Jodice/Corbis/Scanpix

1 Jämför till exempel följande belysande citat ur Lotis bok: "Man måste länge, mycket länge, uthärda de orörliga sakernas våldsamma kraft, dem som är utan orsak eller mål, mystiska som livet och döden."

till, något som för dem gjorde det nödvändigt att utreda människans roll i universum. Detta synsätt är egentligen lätt att förstå: om människan ses som en cell i en stor levande organism, som är hela världen, måste alla rörelser och processer i världsorganismen naturligtvis kartläggas för att cellens, det vill säga människans, *areté* skall kunna definieras. Om detta anmärker Sandbach korrekt att "med sådana frågor – vilka i sig var av en rent intellektuell natur – gav man sig [inom stoicismen] i kast, eftersom dess företrädare betraktade dem som oundgängliga, om moraliska principer med säkerhet skulle kunna uppställas. I praktiken kunde man emellertid också syssla med dem för deras egen skull". Och stoikerna ägnade sig verkligen med stor iver och, som vi skall se, med inte så liten framgång åt vad vi med etiken i blickfältet kanske skulle betrakta som mindre centrala forskningsområden. Chrysippos till exempel verkar i stor utsträckning ha sysslat med logik på grund av eget intresse för saken. En liknande passion för samma vetenskapsområde kommer till uttryck i följande anekdot om skolans grundare Zenon: "En dialektiker visade en gång Zenon sju logiska formler som syftade till att förklara den sofism som kallas 'Skördemannen' (*therizōn*). När Zenon som svar på sin fråga hur mycket de kostade fick svaret 'hundra drachmer', erbjöd han mannen på stället tvåhundra".²

EFTER ATT NU HA fastställt vilken stoikernas (och i synnerhet den äldre stoans) målsättning var, är det viktigt att bestämma vad de inom ramen för sitt "projekt" kan sägas ha uppnått. Med andra ord: låt oss närmare betrakta vad som kan ses som särskilt starka sidor hos stoicismen, varvid vi i förbigående också kan konstatera en del svagheter som i sin förlängning torde ha bidragit till den stoiska skolans upplösning.

Inom ramen för fysiken (i vidare bemärkelse) gav stoikerna uttryck för en i många ögon positiv och harmonisk bild av tillvaron som en enhet, där både gott och ont, skönt och fult har sin egen, naturgivna plats. Så säger till exempel Marcus Aurelius: "Varje del av naturen är god som det helas skapande kraft frambringar och som tjänar till att uppehålla detta." Liksom hos många andra teoretiker på området hade dock även stoikerna vissa svårigheter med teodicéproblemet. En alternativ lösning för dem var att se det onda som en tillfällig verkan av det goda. Jämför följande ordalydelse hos ett stoiskt fragment: "Allt stammar ur detta allmänna världsförnuft och uppstår ur det som en nödvändig verkan. Lejonets gap, allt det förstörande, allt skadligt, törntaggen och smutsen är biprodukter av det goda och sköna". Vi närmar oss här Leibniz och Schopenhauer och det verkar ur ett modernt perspektiv orättvist att, så som ibland har skett, till det stoiska systemets nackdel jämföra detta med den kristna dualismen under framhållande av stoikernas "brist på kärlek" till den styrande gudomliga principen.³

Stoikernas intresse för logik har redan nämnts. Inom detta område gjorde de också avsevärda framsteg. Aristoteles logik handlade mest om klasser och var en termlogik med syllogismer bland annat efter schemat "Om alla A är B och alla B är C, då är alla A C" ("Om alla kungar är män och alla män är dödliga, då är alla kungar dödliga"). Stoikerna å sin sida intresserade sig mer för det individuella planet och experimenterade med en logik som har satser eller propositioner som byggstenar, till exempel efter schemat "Om p, q. Men p. Alltså q." ("Om det regnar, blir det vått på marken. Det regnar. Alltså blir det vått på marken.") Dessutom intresserade de sig för modallogiska kategorier som möjlighet och nödvändighet. De teoretiker som långt senare "uppfann" satslogiken var inte medvetna om att stoikerna redan gjort betydande insatser på samma område. Först på 1920- och 30-talet påvisade den berömde polske logikern Lukasiewicz att viktiga begrepp och metoder inom

den moderna logiken föregripits av den äldre stoan.⁴ Stoikerna själva betraktade av allt att döma sitt satslogiska system som fullständigt. Alla giltiga slutledningar, menade de, kunde reduceras till en av dem given uppsättning slutledningar, vilken i sin tur sönderföll i fem primära typer. De preciserade även hur själva reduktionen skulle gå till. Hur komplett stoikernas system egentligen var kan vi tyvärr inte veta, eftersom endast två av deras fyra metaregler bevarats åt eftervärlden.⁵ Stoikernas pionjärroll inom logiken har på senare tid kommit att få alltmer erkännande av filosofi-historikerna.

Zenon – stoicismens grundare.

© Archivo Iconografico/Corbis/Scanpix

OCKSÅ INOM SPRÅKVETENSKAPEN uppnådde stoikerna mycket förnämliga resultat. Genom sin inriktning på "dygd genom kunskap" kom de i förlängningen att intressera sig för förhållandet mellan språkliga uttryck, begrepp och verklighet och kom således att syssla med det man inom modern språkvetenskap kallar semantik. Språkvetenskapen, bör man framhålla, kom inom det stoiska systemet att inta något av en nyckelroll. Detta kommer tydligt fram i följande två stoiska citat: "Vi uppfattar allt i tillvaron genom att praktisera dialektik" och "Flertalet människor är ense om att man bör ta språket som utgångspunkt för vidare dialektiska övningar".⁶ Stoikerna var som grammatiker mycket teoretiskt orienterade, och i likhet med många språk-män av senare datum brydde de sig mindre om att deskriptivt redogöra för ett givet språk än att i detta finna motsvarigheter till a priori formulerade begrepp och strukturer. Med stoikernas redan nämnda inriktning på "dygd genom kun-

skap", där logiken och grammatiken var (låt vara i sig mycket värdefulla) hjälpmedel, är detta förstäligt. Tack vare sofistikerat teoretiserande och trots bristfällig empiri blev resultaten, som sagt, mycket goda. På referensens område uppvisade stoikerna resultat som föregrep moderna språkfilosofers rön, till exempel Freges och Carnaps. Det är en av de mest intressanta detaljerna i stoikernas semantiska teori att de skiljer språkliga uttrycks betydelse från deras referens eller syftning. I ett berömt exempel, den så kallade Morgonstjärneparadoxen, fastslår Frege att uttrycken "morgonstjärnan" och "aftonstjärnan" i en sats som "Morgonstjärnan är identisk med aftonstjärnan" har olika *Sinn* ("betydelse"), eftersom satsen inte utan vidare kan bytas ut mot "Morgonstjärnan är identisk med morgonstjärnan". Däremot, argumenterar han, har de samma *Bedeutung* ("referens"), det vill säga syftar på samma sak, eftersom båda uttrycken beskriver en och samma himlakropp. Stoikerna gjorde på ett likartat sätt skillnad på *lektá* ("det sagda") och det som detta beskriver ("kroppar" eller "subjekt"). Ett exempel på detta är satsen "Det goda är identiskt med det gynnsamma", vilken inte är likabetydande med "Det goda är identiskt med det goda", trots att både "det goda" och "det gynnsamma" syftar på en och samma sak, nämligen dygden (*areté*) eller dygdiga handlingar.

Ett annat intressant tema för den stoiska språkanalysen var temporalitet, det vill säga relationer i tiden markerade av språkliga uttryck, i stoikernas fall framför allt i grekiskan. Medan Aristoteles rätt och slätt konstaterade att tid (*chrónos*) är det som semantiskt särskiljer ett verb från andra ordklasser, analyserade stoikerna (med relevans även för nutida tempusteorier av allmänlingvistiskt slag) på två plan. Det ena planet refererar till rent temporal begrepp – nutid, framtid och dåtid. Det andra planet – och här kommer det nya in – relaterar till fenomenet aspekt. Dels särskilde stoikerna verbformer som var "definita" eller "definierade" med avseende på aspekt (*horisménoi*), närmare bestämt med underavdelningarna imperfektiv (durativ) versus perfektisk (fullbordad). Andra former definierades på ett ytterst briljant sätt som aspektuellt "obestämda" eller "neutrala" (*áoristoi*). Att

2 Diogenes Laertios VII, 25.

3 Jämför till exempel A. Ahlberg, *Filosofins historia*, Malmö 1967.

4 Jämför "Philosophische Bemerkungen zu mehrwertigen Systemen des Aussagenkalküls", *Comptes Rendus des Séances de la Société des Sciences et des Lettres de Varsovie*, vol. 23 (1930) och "Zur Geschichte der Aussagenlogik", *Erkenntnis*, vol. 5 (1935).

5 Jämför till exempel B. Mates, *Stoic Logic*, Berkeley 1953.

6 Diogenes Laertios 7, 83 resp. 7, 55.

det eleganta systemet inte inrymde en av grekiskans tidsformer, *futurum exactum*, som markerar fullbordad handling i framtiden (till exempel "jag kommer att ha läst boken"), tycks stoikerna inte ha sett som ett problem. Det handlade för dem mer om systemet som sådant än om en korrekt beskrivning av den språkliga verkligheten. Stoikerna var, som sagt, i detta hänseende ingalunda unika. Delvis på grund av grammatikens ursprung som en del av filosofin har det genom tiderna funnits gott om strömningar inom språkvetenskapen som prioriterat teori framför empiri, inte minst vad gäller de klassiska språken.⁷

I sin språkvetenskapliga inriktning anknöt stoikerna möjligen till försokratikern Herakleitos, som tycks ha intresserat sig mycket för förhållandet mellan språk och tanke. Ett intresse som stoikerna delade med Herakleitos var också språkets ursprung, ett under antiken omdiskuterat tema som bland annat fått nedslag i Platons dialog *Kratylos*.

BLAND STOICISMENS STARKA sidor bör givetvis, sist men inte minst, etiken nämnas, vilken såsom redan nämnts varit särdeles inflytelserik. Utan att gå in på värdet av stoikernas etik som regelsystem betraktad, bör det framhållas att deras reflektioner på området (och särskilt då den senare stoans levnadsregler) även givit senare epokers människor mycken vägledning och inspiration. I synnerhet har så varit fallet inom kristendomen. Pregnant formulerade och tänkvärda också för oss nutidsmänniskor är till exempel följande två citat från Epiktetos *Handbok i livets konst* (i översättning av G. Grunewald och Stig Y. Rudberg, Göteborg 1984):

Tänk på att du här i livet måste bete dig som vid ett gästbud. En rätt kommer till dig: räck ut handen och tag anspråkslöst din andel. Rätten bärs förbi: håll inte tillbaka den. Den har ännu inte alls kommit: gör inte din glupskhet vida synbar, utan vänta tills den kommer ner till dig. Så skall du bära dig åt med dina barn, med din hustru, med din ställning och din rikedom, och du kommer en gång att vara en värdig bordskamrat till gudarna. (kap. 15)

Någon tvättar sig brådsnande. Säg inte att det sker dåligt, utan att det sker brådsnande. Någon dricker mycket vin. Säg inte att han handlar illa, utan: han dricker mycket. Ty hur kan du veta att det är illa, innan du gått till botten med saken? Om du betar dig på det sättet, kommer du inte att riskera att uppfatta en sak och döma efter något helt annat. (kap. 45)

Något mindre tilltalande för många i vår samtida västliga kultur är måhända stoikernas fientlighet till fysisk kärlek och till känslolivet i största allmänhet. Jämför till exempel följande anekdot om Zenon, där det framgår att han betraktade sexuella begär och förälskelse som en förhatlig sjukdom:

Zenon, som var förälskad i Chremonides, satt en gång bredvid ynglingen i fråga tillsammans med Kleanthes. Då Zenon reste sig upp och ville gå sin väg, uttryckte Kleanthes förvåning, varpå Zenon genmålde: Bra läkare säger att det bästa botmedlet mot inflammation är vila. (Diog. Laert. 7.17)

Bland svagare sidor i det stoiska tankesystemet eller i de stoiska tänkarnas sätt att handskas med sitt lärostoff kan följande nämnas: a) den mycket spekulativa naturfilosofin (till exempel "världsbranden", vilken redan företrädarna för den mellersta stoan övergav tanken på), b) den svaga "antropologin" eller "psykologin" med sitt starkt förenklade schema, där – i motsats till exempelvis hos Aristoteles – passioner och över huvud taget starkare känslor egentligen inte har någon plats, c) den mellersta och senare stoans eklekticism, som gjorde skolan mindre originell och svår att avgränsa från andra samtida filosofiska strömningar, d) de äldre stoikernas alltför torra och precist avhandlande stil, vilken väsentligen torde ha bidragit till att deras verk inte överlevt utom i form av fragment.

Möjligen skulle vi ha fler texter av stoikerna bevarade, om de inte hade föraktat den av Platon med framgång använda dialogformen. Som ett extremt exempel på ett (ur ett historiskt perspektiv) misslyckat författarskap är den subtilt resonerande Chrysippos, bekant för sin skolmästaraktiga och slarviga stil, som författade 700 verk av vilka inget enda bevarats åt eftervärlden.

OM VI EFTER DENNA genomgång av stoikernas teorier och allmänna målsättning försöker förstå dem mot bakgrund av deras historiska och kulturella kontext, avtecknar sig följande bild: som typ betraktade var särskilt de äldre stoikerna renodlade sökare, forskare, representativa företrädare för det antika Greklands intellektuella liv. Inte för intet har man sett just sökandet och frågandet som något som kännetecknade särskilt den arkaiska och klassiska tidens grekiska kulturklimat. I egenskap av filosofer, det vill säga vishetssökare i mera allmän bemärkelse, var även stoikerna starkt präglade av detta arv.

Stoikerna, de grekiska såväl som de romerska, är för oss möjligen att avgränsa och beundra som en gruppering som gjort stora framsteg inom olika delområden av filosofin och bidragit till vårt eget kulturella fundament. På så sätt är de för oss som grupp, och ofta även som individer, odödliga. Trots detta tunnades skolans läror undan för undan ut och slutligen upphörde stoicismen att existera som självständig rörelse. Varför? En faktor som säkerligen bidragit till detta är den mellersta och senare stoans eklekticism och dess allt starkare fokusering på etiska spörsmål på bekostnad av logik, fysik etcetera, vilket gjorde dem mera umbärliga och svårare att avgränsa från andra filosofiska och religiösa skolor.

En aspekt som emellertid också förtjänar att beaktas är den stoiska etikens rötter i den klassiska grekiska kulturen mera allmänt, således inte bara i filosofiskt avseende. I det klassiska Grekland, i motsats till den förklassiska heroiska värld som möter oss hos exempelvis Homeros, var det för fria, särskilt högvälborna män inte berömligt att ge uttryck för starka känslor. Idealet att inte låta sig påverkas av ödets växlingar, smärter och faror, ofta i kombination med en asketisk livsföring, förknippas vi kanske i första hand med Sparta, men det fanns också företrätt på andra håll i Grekland, inte minst i Aten. Att ge vika för affekter och på andra sätt visa sig svag, var något det klassiska Grekland förknippade med det kvinnliga kynnet, vilket på den tiden inte stod särskilt högt i kurs, medan ett betedande som kommer nära det senare stoiska idealet sågs som typiskt manligt. Ett exempel på detta synsätt möter oss i Aischylos berömda drama *Agamemnon*, där drottningen Klytaimestra står för allt svagt, lastbart och "icke-stoiskt" man kan tänka sig. Hon är ett offer för sina lustar, hämnas – visserligen rättmätigt, det är del av det tragiska dilemma som skildras – men med alltför stor blodtörst och har på det hela taget inte sina känslor under kontroll. Hennes make Agamemnon, å andra sidan, framställs snarare som värdig, disciplinerad och som ett offer för ödets makter, vilka han på "stoiskt" manér underkastar sig (offret av dottern Ifigenia, etcetera).

EN CENTRAL, KLASSISKT grekisk tanke är för övrigt just nödvändigheten att acceptera sitt öde, vilken också är oerhört viktig inom stoicismen. Denna föreställning – att *Ananke* ("Nödvändigheten") är den gudom mot vilken även gudarna kämpar förgäves – genomsyrar den klassiska litteraturen såsom ingen annan. På så sätt framstår stoans tes att "man i bundenheten är som friast" som allmängrekiskt tankegods i en mera renodlad form. Om man till detta tillfogar den absolut centrala "allmängrekiska" tanken att "för mycket skämmer allt" (*medén ágan*) – vilken möter oss i tragedins rädsla för hybris, det vill säga förhåvelse, såväl som i den äldre komedins skämt, vilka ofta går ut på att just överdriva i sig inte komiska eller föraktliga fenomen som sexualitet och intellektualism – framstår stoicismens kanske mest centrala budskap (åtminstone i eftervärldens ögon) som mindre unikt.

⁷ Bland teoretiskt orienterade senare "skolor" kan de medeltida spekulativa grammatikerna, de så kallade *modistae*, nämnas, vilkas distinktioner inte sällan påminner om stoikernas. Ett annat exempel är den så kallade "metafysiska syntax"-skolan som i slutet av 1700- och under större delen av 1800-talet bland annat företrädades av den Kant-inspirerade Gottfried Hermann och dennes efterföljare.

Behärskningens konst ger lindring i kris

ESSÄ/ Stoisk renässans. Under kristider förnyas stoicismens aktualitet. Runt år 1600 rasade kriget i Europa vilket gjorde den stoiska självkontrollen och distansen attraktiv igen. Längre fram har element lånats in till stöd för upplysningens universalism, liberalt rättighetstänkande och historiefilosofisk fatalism. Sällan har detta stått i samklang med stoicismens världsåskådning.

I bland byter orden innebörd under historiens gång. Den stoiska filosofin ger exempel på detta. Apati var för stoikerna det eftersträvarvärda tillstånd då själen befriats från sina passioner (*pat-hos* på grekiska). Nu är apati detsamma som beklagansvärd passiv likgiltighet. Själv tillräcklighet var för stoikerna en avundsvärd behovslöshet som gav frihet. Nu betyder det förmåten självgodhet. Förförståelse innebär för stoikerna att man stolt accepterade sitt öde och de rådande förhållandena. I dag framstår det som en tvivelaktig och beklagansvärd undergivenhet. Medlidande var för stoikerna en skadlig affekt, för oss är det en dygd.

Dessa betydelseskiften visar att stoikernas filosofi inte har segrat i historien. De visar också på djupgående förändringar i mentalitet och värderingar. Det moderna samhället har avlägsnat sig från de villkor som gjorde det stoiska tänkandet möjligt och attraktivt. Däremot har vi inte blivit av med det existentiella problem som stoikerna sökte lösa: hur själen skall få lugn och sinnet ro. Själens terapi betyder samma sak i dag som på stoikernas tid.

De antika stoikernas terapeutiska grundtanke var att hålla känslorna, eller, med starkare ord, affekterna, passionerna och lidelserna, utanför själen. Den uppgiften tillkom förnuftet; passionerna uppkom när förnuftet tillmätte de ting som kan väcka människans fruktan eller begär för stor betydelse. Övervärderar förnuftet betydelsen av pengar, ära, social ställning, hälsa, familj eller sex uppstår lidelserna i själen: girighet, vrede, rädsla, sorg, åtrå och så vidare. Får förnuftet råda, är dessa yttre ting likgiltiga; man kan ha dem och inte ha dem, gläder sig inte när man får dem och deprimeras inte när man förlorar dem. Vad som betyder något, och som står i vår makt att påverka, är vår moraliska karaktär; dygden är det högsta goda, allt annat är sekundärt.

Denna övertygelse stärkte stoikerna med sin teori om ödet. Vad som sker, sker

Av
Bo
Lindberg
Professor i
idéhistoria vid
Stockholms
universitet

av nödvändighet. Den vise inser detta, förlikar sig med ödet och spjärnar inte emot. Han låter sig ledas av handen av ödet, medan den motspänstige släpas vid håret. I insikt härom blickar den vise inte bakåt i nostalgisk längtan och hänger sig inte heller åt framtidsdrömmar. Han lever här och nu. Ödets tvång adlar han till frihet. Stoicismen gjorde, trots denna deterministiska ödestro, anspråk på att vara en frihetsfilosofi, så mycket mer som befrielsen från lidelsernas herravälde också kunde beskrivas som ett frihetsbudskap.

Den stoiska friheten var en inre frihet som inte hade några konsekvenser för samhälle och stat, naturligt nog, eftersom också samhället tillhörde de likgiltiga ting. Stoikerna isolerade sig dock inte från samhället; de hade en teori om människans socialitet och menade att man skulle rätta sig efter statens lagar och normer, och de drog sig inte undan offentliga uppdrag. Deras attityd till staten var dock ämbetsmannens mer än medborgarens, snarare den distanserade tjänaren av staten, som med oväld och pliktuppfyllelse gör vad som blir honom ålagt, än den hängivne medborgaren, som med patriotisk iver på jämlik fot deltar i gemensamma angelägenheter. Stoicismen var en filosofi för stora monarkiska stater utan medborgerligt inflytande. Den uppstod när den klassiska demokratin i de grekiska statsstaterna hade ersatts av de hellenistiska monarkierna, som uppkom efter Alexander den store, och dess främsta romerska uttolkare verkade under kejsartiden, efter det att republiken gått under.

Stoikernas distans till politiken yttrade sig inte minst i deras kosmopolitism. Även om han var en lojal medborgare, var stoikernas sanna fosterland världen, inte den stat där han råkade bo; den vise var lycklig var som helst i kraft av sin dygd och inte beroende av den gemenskap och identitet som hemlandet erbjöd honom. Kosmopolitismen visar att den stoiska rationalismen, i betydelsen förnuftstro, överskred etniska och kulturella gränser och formulerade en universalistisk män-

niskouppfattning. Men återigen var det fråga om en abstrakt, inre gemenskap, som inte yttrade sig i någon konkret politik. Den stoiska rationalismen var inte som den moderna inställd på att behärska världen, utan på att infoga människan i Världsförnuftets kosmiska ordning, en ordning som människan hade del i och kunde anpassa sig till i kraft av sitt förnuft.

DEN STOISKA FILOSOFIN fanns under lång tid och rymde många skiftningar. Skolans grundare Zenon och hans efterföljare omkring 300 f.Kr. var mer extrema i sina åsikter. De ifrågasatte borgerliga konventioner och chockerade genom sitt samröre med kynikerna, som var ett slags grekiska hippies. De senare stoikerna, som verkade i romarriket, var mer moderata, åtminstone de som efterlämnat skrifter. Den viktigaste av dem var Seneca som var mer human än de många bistra citat han lämnat efter sig låter ana. Stoikerna irriterade ofta omgivningen genom sitt förakt för allt det som folk i gemen värderar och sitt insisterande på dygdens försteg framför allt annat. De kunde vara principfasta intill halsstarrighet. Deras rationalism innebar en potentiell samhällskritik. Enstaka stoiker kunde ifrågasätta slaveriet eller pläderna för att kvinnan skulle få utbildning; förnuftet tillkom ju alla människor och innebar därmed jämlikhet. Vanligare än dessa ansatser till systemkritik var att de ställde moraliska krav på den politiska ordning de tjänade; det förekom att de opponerade mot överheten därför att den inte betedde sig anständigt.

Stoikernas kritik betingades dock mer av deras omsorg om den egna karaktären och själsliga än av modern, social reformiver. Seneca kritiserade det slaktande av brottslingar som föregick gladiatorspelen, men argumentet var inte medkänsla med offren utan att hans själ upprördes av denna barbariska praktik; vi känner argumentet under den numera litet gammaldags formeln att vissa nöjen är "förråande". På motsvarande sätt var motivet hos dem som drog sig undan politiken när

staten blev korrupt, att de inte ville besudlas av samröret med härskares som förfor bedrägligt eller lät sig smickras utan grund.

STOICISMEN SOM FILOSOFISK tradition försvann under medeltiden men återkom under senrenässansen. Under förra hälften av 1600-talet fick den stort inflytande på ideologi och mentalitet bland Europas styrande skikt. Villkoren för den stoiska filosofin var emellertid nu i flera avseenden annorlunda. För det första i religiöst hänseende, eftersom kristendomen var en gemensam överideologi som varje filosofi måste ta hänsyn till. För det andra politiskt: ramen för stoicismens renässans var den så kallade tidig-moderna staten, med stark centralmakt, byråkrati och stående armé, som disciplinerade invånarna i de länder som så småningom skulle bli de moderna nationalstaterna. För det tredje filosofiskt: den återanvända stoicismen hade inget stöd i tidens vetenskapliga och filosofiska tendenser. En ny världsbild höll på att ta form, människan ställdes utanför världen och använde sitt förnuft till att förstå och behärska den, i stället för att som i antiken harmonisera den enskildes förnuft med Världsförnuftet.

Under dessa förhållanden blev stoicismen inte bara ett existentiellt filosofiskt alternativ för individer utan också en kollektivt verkande ideologisk och mental faktor i samhället. Den nya stoicismen blev också på olika sätt avtrubbad och trivialiserad i jämförelse med det antika originalet. Däri liknade dock denna återanvända stoicism den antika, att den fick störst gensvar i monarkiska stater utan medborgarinflytande.

EN HUVUDROLL I stoicismens renässans spelade nederländaren Justus Lipsius (död 1606), som i sina böcker gav stoff åt såväl praktisk stoicism som teoretiska studier i ämnet. År 1584 gav han ut en skrift, *Om ståndaktigheten*, där han med fasorna i det pågående nederländska befrielsekriget mot spanjorerna för ögonen formulerade en stoiskt distanserad attityd till världen och samhället. I sin skrift ville han ge argument mot den ångslan och oro som kriget orsakade. För en förnuftig betraktare var olyckorna i samtiden inget att beklaga sig över, menade han, utan i stället uttryck för en högre avsikt. Det finns en jämvikt som måste upprätthållas för att världen skall bestå. Katastroferna korrigerar obalanser och disproportioner i systemet. Blir det för mycket folk någonstans, rättas den obalansen till genom krig, pest och hunger. Balanseringen gäller även diakront: ödeläggande erövringar i det förgångna visar sig leda till blomstrande kultur långt senare; å andra sidan kan inget folk och inget land för evigt stanna på topp. För övrigt är olyckorna knappast värre nu än förr i tiden; både den bibliska och antika historien ger exempel på liknande eller svårare plågor, så egentligen är de som nu är för handen ingenting att jämföra sig över.

Förutom denna dystra ekologiska vision av det eviga kretsloppet i både naturen och historien levererade Lipsius en inträngande kritik av kärleken till hembygd och fosterland. Denna kärlek är en

skadlig affekt, som under förnuftets analys visar sig vara en sentimental inbillning som kan reduceras till enskilda personers ångslan för att förlora sin egendom. Begreppet fosterland är ingenting givet av naturen utan en konvention, en konstruktion skulle man säga numera. Som alternativ anvisade Lipsius kosmopolitismen, fast i en andlig variant, själarnas världsvisa gemenskap, utan politisk konkretion.

Med dessa argument ville Lipsius göra själen ståndaktig och skydda den mot depression i första hand, men egentligen också mot överilad glädje, även om det hotet i regel är ganska litet i den allvarliga, stoiska tankevärlden. Men Lipsius ståndaktighet var otydlig, inte bara för att han bytte religion tre gånger i sitt liv och ständigt pikades för detta. Det var också oklart vad den skulle användas till. Lipsius ansåg sig ge ett tufft budskap, språket var bryskt abrupt och fullt av militär metaforik. Den affektkontroll Lipsius anvisade skulle göra själen hård, osentimental och kampberedd, lugnet skulle bevaras också *inter arma*, mitt i striden. Lipsius ville göra stoicismen politisk och aktiv. Men han angav inget mål för politiken. Han uppmanade inte till kamp mot spanjorerna, tvärtom hade kritiken av fosterlandskärleken snarast udden vänd mot de holländska patrioterna i norr. Lipsius var ingen frihetskämpe utan slutade som rikshistoriograf hos den spanske kungen.

Denna tvetydighet berodde inte bara på Lipsius vacklande hållning i den nederländska konflikten, utan ligger ytterst i den stoiska filosofin själv. Den styrka stoikerna ville bygga upp i själen tycks leda till passivitet snarare än handlingskraft. Stoikerna håller känslorna i schack, men det är ju känslorna och lidelserna som föranleder engagemang och handling. Förnuftet skall göra själen handlingsförmögen, men handlingen består enligt stoisk uppfattning vanligen i resignation, att man finner sig i det rådande och sitt öde. Den stoiska filosofin är defensiv, den låter själen bepansra sig och gå i försvarsställning för att tåla och hårda ut. Det är inte troligt att den skulle tillåtas ta till offensiven för att förverkliga någon av förnuftet uttänkt plan eller vision.

LIPSIUS VERSION AV stoicismen fyllde ett behov. Under århundradet runt 1600, en tumultarisk tid av religions- och inbördeskrig och konfliktfylld statsbyggande, där ingen hade någon föreställning om vart utvecklingen var på väg, var denna stoiska inställning tilltalande. Tydligast uttrycktes den av sådana som frivilligt eller ofrivilligt lämnat det offentliga livet i politik och krig, folk som dragit sig undan hovlivet i avsmak för dess uselhet eller tvingats bort från makten, antingen de slagit sig ned på sina gods, drivits i landsflykt eller satts i fängelse. Sådana predikament lämpar sig för stoiska betraktelser över lyckans växlingar och alltings förgänglighet. Denna "reträttstoicism" ligger bakom det intryck av passiv verksamhet och flykt undan världen som gärna förknippas med stoicismen. Lipsius själv, som predikant den handlingsberedda politiska stoicismen, försökte ett slag dra sig undan på landet för att ägna sig åt sig själv.

Det fanns också de som tillämpade den stoiska inställningen under utövande av något politiskt eller militärt värv. De hade sällan tid att skriva stoiska traktater, så spåren av denna aktiva stoicism är svårare att hitta. Man kan finna den i brev eller anteckningar av furstliga personer, till exempel av Gustav II Adolf eller Kristina. Kanske är det också stoiska själar som döljer sig bakom de kontrollerade anletsdragen hos de kungar och fältherrar som lät sig avmålats i tidens porträttkonst. De avbildas gärna mot bakgrund av ett fältslag eller någon belägring, men är upphöjt oberörda av den lidelsefulla våldsutövningen i fondon: det är en stoicism om inte mitt i vapenlarvet så i varje fall i närheten av det.

Porträtten illustrerar den disciplinering som det är högst troligt att stoicismen medverkade till. Disciplinering har blivit ett centralt begrepp i forskningen om den tidig-moderna europeiska historien. I snart sagt alla samhällsskikt och i alla verksamheter, från hovlivet till bönderna på landsbygden, från krigsmakten till ekonomin, har man velat se tecken på den växande affektkontroll som antas ha följt med den tidig-moderna statens successiva etablering och konsolidering. Stoicismen, som ju ville utrota affekterna, passar bra in i det sammanhanget, även om det är svårt att påvisa att stoiska argument använts för att motivera just elitens disciplinering. En indirekt bekräftelse på sambandet mellan disciplineringen och stoicismen är emellertid Lipsius stora intresse för militär disciplin, där han såg antikens Rom som den stora förebilden.

Den nya stoicismen var blekare än originalet. Det heroiska och moralistiska draget tonades ned och gav plats åt bevekelsegrunder som smakade maktrealism och opportunism. Statsnyttan var i regel ett övermäktigt intresse i tidens debatt, mot vilket stoiska moralkrav sällan gjorde sig gällande. Lipsius förde intrikata resonemang om hur mycket av list och svek en furste fick blanda in i sin politik och avfärdade de principfasta antika stoikerna – "zenonerna" – som ställde orimliga krav på moral i statskonsten och ansåg att den vise bör dra sig undan politiken när staten är korrupt. De var orealistiska och samtidigt illojala när de övergav sin uppgift i staten för sin personliga själsfrids skull. Den stoiska ödestron, som ansågs göra människor oförskräckta och "säkra på sitt öde", kunde tolkas på ett sätt som snarare innebar anpassning än oböjlig ståndaktighet. Att låta sig ledas av ödet behövde inte betyda att man valde det heroiska alternativet. Råkar man i storm på havet bör man länsa undan och söka nödhamn. Ser man i ett fältslag att det lutar åt nederlag bör man hellre dra sig undan än kämpa till slutet. Lipsius ger som exempel de två konsulerna som led nederlag mot Hannibal vid Cannae: den ene kämpade till slutet och fann döden på slagfältet, vilket var fel; den andre där emot, som insåg vart ödet pekade och drog sig ur striden för att fortsätta kampen senare, gjorde rätt. Den stoiska heroismen krymper här till försiktig klokhet enligt principen "bättre fly än illa fåkta".

Likasa chagerade stoicismen genom

**Den affekt-
kontroll
Lipsius
anvisade
skulle göra
själen hård,
osentimental
och kamp-
beredd.**

Kunglig stoicism. Kanske är det stoiska själar som döljer sig bakom de kungar och fältherrar som låtit sig avbildas mot bakgrund av ett fältslag, till synes oberörda av våldsutövningen. Målningen av Johan Philip Lemke skildrar hur Karl X Gustav betraktar drabbningen vid Lilla Bält.

Foto: Nationalmuseum, Stockholm

närheten till den kristna religionen. Relationen mellan kristendomen och stoicismen var komplicerad. I viktiga avseenden var stoicismen oförenlig med kristendomen: de antika stoikerna hade ingen föreställning om en personlig gud, de förnekade Guds frihet, deras cykliska historiesyn stred mot den kristna. Å andra sidan var den stoiska åtskillnaden mellan de likgiltiga tingen omkring människan och hennes dygdiga inre lätt att förena med kristendomens motsats mellan de oomvända som lever i världen och de frälsta som lever i anden. Den kristna människans frihet som Luther beskriver har likheter med friheten hos Epiktetos stoiske vise.

DE SOM TORGFÖRDE stoiska tankar i senrenässansens Europa gjorde det alla inom ramen för den kristna överideologin, det gäller även Lipsius. Det betydde att de erkände själens odödlighet och dess bestämmelse för livet efter detta; det gjorde inte de antika stoikerna, även om det fanns stoiskt färgade texter som

**Den stoiska
heroismen
krymper här
till försiktig
klokhets enligt
principen
"bättre fly
än illa fäkta".**

kunde tydas i den riktningen. I 1600-talets reträttstoicism blev denna kristna färgning dominerande. Det stoiska ödestemat förenades med en upptagenhet av döden och förgängligheten. Resultatet blev ett etos som var vekare och mer saktmodigt fogligt än den antika stoicismens stolta resignation. Genom denna fusion med det kristna perspektivet på livet och döden kunde stoiska teman få en vidare spridning och infogas i den disciplinerande mentalitet som genom kyrka och skola spanns runt folket. Från stoicismen, som var filosofiskt mode för den politiska klassen, avsöndrades stålblanka romarcitat om ödets växlingar och alltings obeständighet, om ståndaktighet och självbehärskning, om tålmod och förakt för världens njutningar. De förenades med lutherska formuleringar av samma sak till en reservoar av visdomsord, som långt fram i tiden gav de fattiga men bildade "makten att hålla förtyvlar tillbaka", för att låna Sten Selanders ord om bondestudenten. I knapphetens samhälle, där fattigdomen var utbredd, de

dödliga sjukdomarna många, den sociala ojämlikheten större och levnadsförhållandena hårdare, var det stoiska uthärdandet både en praktisk nödvändighet och en av överheten energiskt propagerad dygd. Tålmod och förnöjsamhet var oundgängliga varptrådar i den mentala väv som disciplinerade och civiliserade befolkningarna i nationalstaterna. Den stoiska förnöjsamheten undergick därvid en social degradering från förnäm filosofisk dygd till önskvärt beteende hos det ringa folket. I det moderna välfärdssamhället har betydelseförskjutningen fortsatt, så att förnöjsamheten har blivit en tvivelaktig egenkap som för tanken till förgångna tiders knappa och ojämlika villkor.

UNDER SENARE DELEN AV 1600-talet började stoicismens tankar och teman sjunka i bakgrunden. När den tidig-moderna staten konsoliderat sig var den romersk-stoiska disciplinering Lipsius pläderat för inte lika intressant. Med begynnande upplysning och sekularisering löstes den dystra kombinationen av stoisk ödesdeterminism och kristen förgänglighetskänsla upp. Den stoiska ödestron blev mindre trovärdig när framstegstanken och en spirande optimism började breda ut sig under 1700-talet. Den stoiska förnekelsen av känslolivet blev urmodig; 1700-talet uppgraderade i stället känslorna och gjorde sentimentaliteten respektabel och med Rousseau habiliterades medlidandet som en samhällsnödvändig dygd.

Stoicismen glömdes dock inte bort. Upplysningsfilosoferna lösgjorde den från det kristna sammanhang den fått under 1600-talet och gjorde den till ett argument för en sekulariserad livshållning. Stoicismen blev i deras händer ett alternativ till kristendomen med dess hinsides perspektiv. Att förlika sig med sitt öde och befria sig från ängslan för framtiden fick sin tillämpning främst i förhållande till livet efter detta. Stoikerna räknade inte entydigt med någon hinsides tillvaro och de religionskritiska upplysningsmännen tilltalades av den hedniska frimodighet och den upphöjda oförskräckthet de hittade hos de antika stoikerna. Perspektivet att leva i världen utan förvisning om en hinsides tillvaro där allt blir förklarat och försonat var ovant i det 1700-tal som höll på att slingra sig ur den kristna religionens dominans. David Hume, den engelske filosofen, som är en av de få om vars ateistiska övertygelse det föreligger säkra uppgifter, lär ha gått ur tiden som *a cheer stoic*, en glad stoiker, om man nu kan föreställa sig en sådan.

Till upplysningens bruk av stoicismen hör också att vissa fragment ur den tolkades så att de fick en politisk betydelse och kunde infogas i en liberal idétradition. I naturrättsläran, tidens paradigm för att beskriva samhälle och stat, upptogs stoiska tankar om människans sociala natur; samtidigt förvandlades den opolitiska stoiska individualismen och universalismen till ett argument för rättigheter. Distinktionen mellan medborgerliga och mänskliga rättigheter i den franska rättighetsdeklarationen av år 1789 kan ledas tillbaka till stoikernas åtskillnad mellan

människan som statsmedborgare och som kosmopolitisk medlem av en universell mänsklig gemenskap. Den stoiska kosmopolitismen kan spåras bakom Kants idéer om den eviga freden.

Denna exploatering av stoiska idéer för liberal bruk är ett sidospår i stoicismens historia och har inte med dess roll som livsåskådning och världsuppfattning att göra. Den hör dock till bilden av upplysningens mer optimistiska förhållande till stoicismen. Upplysningsmännen lade tonvikten snarare vid modet än vid det sammanbitna tålmodet och uthärdandet och de lät stoiska idéer förekomma i frihetliga politiska sammanhang i stället för den övervägande auktoritära och konservativa kontext de befann sig i hos Lipsius.

AV DETTA LÄR VI det ganska triviala att varje tid använt stoicismen på sitt sätt, betonat de teman och gjort de tolkningar som passat. Så blev det också i fortsättningen. Under 1800-talet trycktes stoicismen allt djupare ned i det västerländska minnet och diskuterades knappast längre som filosofiskt alternativ. Men ett stoiskt tema hängde kvar, i regel utan att kallas stoiskt och hanterat i litterära texter snarare än i filosofiska, nämligen fatalismen. Med fatalism behöver vi då inte förstå någon absolut filosofisk determinism utan snarare en fascination inför det nödvändiga och obönhörliga, lockelsen hos det ödesbestämda och oundvikliga som höjer det smärtsamma till tragik, gör det vardagliga storslaget och det banala sublimt.

Det finns olika varianter av denna fatalism. En är den heroiska, tillämpad på stora män i historien. Tegnér's *Karl XII* är ett exempel. Om honom heter det att han var

*I med- och motgång lika,
Sin lyckas överman,
Han kunde icke vika,
Blott falla kunde han.*

Ibland ges tanken en historiefilosofisk innebörd och kan då få en moralindifferent tydning. Somliga personer är ödet redskap, de förverkligar, ibland utan att veta om det, en högre historisk avsikt och de medel de därvid använder kan inte bedömas med gängse moraliska mått. Romulus, Caesar och Napoleon är figurer som brukar figurera i sådana hjalteroller. År 1940 skulle Fredrik Böök i ett famöst tal till studenterna i Lund ådra sig evärdlig kritik därför att han antydde att Hitler spelade en liknande historisk roll när han sökte genomföra Europas nyordning.

En annan variant av fatalismen, mer originell men ändå tydligt vittnande om den stoiska bakgrunden, är Nietzsches begrepp *amor fati* – det tycks vara myntat av honom själv och är inte ett antikt citat. Där stegras accepterandet av nödvändigheten till kärlek. "Min formel för människans storhet", säger han, "är *amor fati*: Att man inte vill ha någonting annat, varken framåt eller bakåt, i all evighet. Att inte bara uthärda det nödvändiga [...] utan älska det." (ur *Ecce homo*, 1882)

En tredje nyans av den stoiska fatalismen är den sublima förnöjsamheten hos den enkla människan som inte är indra-

gen i det moderna livets jäkt. Frans G. Bengtsson tillämpar i sin berömda essä "Vintermänniskan" (1933) den stoiska fatalismen på bonden som i full insikt om vanskligheten och oförutsägbarheten i den näring han idkar ändå fortsätter. Han vet att skörden regnar bort och att vattenledningarna fryser men utför ändå sin syssla med jämnmod, utan "beskäftighet" och "entusiasm", och visar därmed sin storhet. Motsatsen är värmeledningsmänniskan, storstadsbon, som är beroende av allsköns teknik och assistans för sin bekvämlighet och därför ständigt klagar. Utan att idyllisera formulerar Bengtsson en muntert pessimistisk och konservativ kritik av det framväxande välfärds-samhället; den stoiske bonde han skildrar representerar ett samhälle som håller på att försvinna. Den stoiska attityden tjänar här, liksom i Sten Selanders ovan citerade dikt om bondestudenten, en kritik av det framväxande moderna välfärds-samhället som mötte gensvar på 1930-talet men därefter knappast har hörts av.

SKULLE DÅ STOISKA TANKAR och ett stoiskt etos kunna ha någon relevans i vår tid? Man kan säga att välfärds- och konsumtionssamhället med viss framgång eliminerat behovet av stoicism. Den hårda och osäkra tillvaro som var den materiella grunden för den stoiska filosofin är i många avseenden upphävd. Samhället är mer förutsägbart, riskerna för den enskilde färre. Många av de olyckor stoicismen skulle ställa sig mot kan numera förebyggas eller avhjälpas. Har olyckorna ändå inträffat, ingriper krisgrupper för att sköta den terapi som förr lämnades åt den enskilde. Den yttre tryggheten gör tålmodet, fördragsamheten, ståndaktigheten och andra stoiska knep för att hårdna ut obehövliga. I värsta fall kan ett provisoriskt substitut för den stoiska sinnesjämvikten åstadkommas med farmaka.

Men detta är förstås inte hela sanningen. Själens oro låter sig inte avhjälpas med aldrig så mycket trygghet. Besvikelser och sorger undgår vi inte, olyckor och katastrofer drabbar både individer och kollektiv. "Förlusthantering" är ett nyord som pekar på ett ökat intresse för hur man skall handskas med detta.

Förutom att det stoiska grundproblemet alltså kvarstår finns det en del tendenser och företeelser i nutiden, som skulle kunna ge större utrymme åt stoiska betraktelsesätt. Tilltron till välfärds-samhället börjar svikta, man har druckit dess kalk i botten utan att finna den slutliga tillfredsställelsen. Den postmoderna världen där utvecklingen inte tycks ha någon tydlig riktning liknar stoikernas värld av cykliska processer och eviga, varandra balanserande växlingar. Den ekologiska problematikens framträdande plats i samhällsdebatten har gjort folk bekanta med tänkande i termer av helhet, balans och jämvikt. I samhällssfären har ekonomin brett ut sig på politikens bekostnad, varvid uppmärksamheten mer inriktats på konjunkturernas cykler än reformpolitikens linjära utvecklingsperspektiv. Numera är många aktieägare; aktiemarknaden är ett övningsfält för

stoisk dygd där man lär sig betrakta börsens upp- och nedgång med jämnmod.

Vad skulle en tillämpad stoicism kunna innebära? Terapi mot själens oro har sin oförnekliga relevans i alla tider, men det botemedel stoikerna anvisade är ganska torftigt. Det går ut på relativisering, man skall jämföra sin egen olycka med det som är värre. Översvämningarna på Orust är ingenting mot dem i Tyskland och dessa i sin tur är lappri jämförda med dem i Kina. Och för övrigt är olyckan en stärkande prövning; den är "ett tillfälle att visa dygd", för att tala med Seneca. Mer har stoikerna inte att erbjuda i sin envetna förnekelse av känslorna. I grunden är väl deras recept riktiga, men de behöver differentieras och elaboreras för att räcka till för nutidens varierade upplevelse av sorg, smärta och tillkortakommanden. Det lär finnas folk i USA som föredrar stoisk terapi framför psykofarmaka, men de är inte många.

De nutida ideologierna skulle kunna ha en del att hämta ur stoicismen. Den stoiska likgiltigheten för de materiella tingen borde föga en miljöpartist, som efterlyser nolltillväxt och besinning i konsumtionen av jordens resurser. Detsamma gäller stoikernas ekologiska helhetsperspektiv på världen. En liberal och kanske även en socialist kan finna behag i den stoiska rationalismen, universalismen och kosmopolitismen. Den konservativa bör attraheras av det anti-utopiska i stoicismen, att man inte skall göra sig förhoppningar om framtiden utan inrätta sig på det som är. Också fatalismen ligger, åtminstone i sin bengtssonska variant, närmast det konservativa temperamentet.

Men ingen av ideologierna skulle bli helt nöjd med en stoiker. Den stoiska individualismen skulle stöta bort de gröna och ännu mer de röda, den cykliska historiesynen och skepsisen mot framtiden skulle göra de liberala betänksamma och de konservativa skulle dra öronen åt sig inför det stoiska ointresset för tradition och historia.

Att pracka stoicismen på våra vanligaste ideologier är dock en rätt orealistisk historisk tankelek. Vad som alltså är intressant med stoicismen är inte att den skulle kunna vara samhällsnyttig, knappast heller att den skulle kunna trösta folk. Det som både lockar och provocerar är fatalismen, som är för individuellt, för att inte säga egocentriskt bruk. Fatalismen är grunden för den stoiska föreningen av nödvändighet och frihet, styrka och resignation, stolthet och ödmjukhet. Här var de någonting subtilt och svärfångat på spårren. Resultatet av den kombinationen kan lätt urarta i tillstånd som nutida moral förkastar: den dryga självtillräckligheten, den undergivna förnöjsamheten eller den likgiltiga känslökylan. Men i lyckade stunder närmar sig den stoiska fatalismen vad vi i dag kallar autenticitet, ett beteende och handlingssätt utan ängsliga eller beräknande sidoblickar, utan beskäftighet och utan stora åthävor.

Den hållningen är också seriös, möjligen alltför seriös. Den stoiska strängheten hör till det som provocerat i alla tider. Det finns inte mycket plats för humor. Sann glädje finns, medger Seneca. Men den är en allvarlig sak (*res severa*). ■

**Terapi mot
själens oro har
sin oförnekliga
relevans i alla
tider, men det
botemedel
stoikerna
anvisade är
ganska
torftigt.**

Litteratur:

Martha Nussbaum ger en filosofisk analys av stoikernas terapier i *The therapy of desire* och i *Theory and Practice in Hellenistic Ethics* (1994).

Mer om Lipsius och stoicismen under 1500- och 1600-talen finns att läsa i Gerhard Oestreichs *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates* (1969) samt i Bo Lindbergs *Stoicism och stat: Justus Lipsius och den politiska humanismen* (2001).

Lawrence C. Becker försvarar stoisk filosofi använd i samtiden i *A New Stoicism* (1998).

Modern askes blandar njutning och neuros

ESSÄ/ Ett instabilt jag. Behovet av hjälp och tröst tycks större än någonsin. Detta berättar om ett kulturellt symptom, nämligen en förlorad kontroll över jaget. Men den stoiska självkontrollen får i det moderna samhället stå tillbaka för utlevelsen. När askes förekommer är det för att möjliggöra njutning eller som följd av störning och tvångsbeteende.

I Nationalencyklopedin definieras ordet stoicism som "livshållning som präglas av viljefasthet och sträng självbehärskning". I en sådan allmän beskrivning frammanas en hårdare puls än den lidelsefrihet och upphöjda likgiltighet för världen som proklamerades av den historiska stoicismen. Men låt oss ändå utgå från just denna definition och undersöka självbehärskningens roll i det moderna.

En given utgångspunkt är Michel Foucault. I *Övervakning och straff* och första delen av *Sexualitetens historia* ("Viljan att veta") utvecklar han tesen om maktens disciplinerande tekniker. Från och med 1700-talet förvandlas det utlevande jaget till en individ som genom inre kontroll åläggs en rad gränser och bestraffar överträdelse med skuld, skam och självförakt. Genom sitt förbund med språket tvingar makten oss att se oss själva just så som den vill ha oss. Självförtryck blir dess subtila verktyg, utövat via sociala institutioner som skola, sjukhus, asyler, fabriker och fängelser. Vetenskapen fördjupar denna maktutövning över kropp och själ genom en rad skapade gränsdragningar mellan normalt och avvikande, friskt och sjukt, naturligt och onaturligt. Även om begreppen självförtryck och självbehärskning inte sammanfaller, slingrar de sig inuti varandra i det moderna jagets anpassningsprocess.

Särskilt tacksamt är givetvis begreppet självbehärskning tillämpat på sexualiteten. Den grundläggande frågan om västvärldens förhållande till sexualiteten är också: hur och varför kom den att betraktas som en kraft som måste förträngas?

Av
**Karin
Johannisson**

Professor i idé-
och lärdoms historia
vid Uppsala
universitet

DEN ANTIKA SEXUALMORALEN har med viss historisk vårdslöshet förknippats med programmatisk hedonism: här dyrkades den sköna kroppen, nakenheten var offentlig på idrottsarenor och i skulpturen, och i vasnmåleriet gestaltades frank erotik i både hetero- och homosexuella former. Men i de flesta filosofiska systemen återfinns samma dualistiska grundsyn mellan kropp och själ som senare i den kristna traditionen; det gäller till exempel pythagoréerna, platonisterna och epikuréerna. Tygellösa begär förslavade själen; det sanna livet krävde högre nöjen än köttets snabba skälkning. Stoicismen var knappast fientlig till sexualiteten som sådan, däremot till överdrifter och övermått här som i alla passioner. Kroppen fick inte bli slav under begäret, förnuftet måste kontrollera känslan. Den sexuella samvaron måste begränsas till det reproduktiva syftet. Också inom äktenskapet var dygd och självkontroll de högsta värdena.

Samma ideal framgår av de hälsoprogram (regimer) som bland annat finns i de hippokratiska skrifterna. Hälsa var ett centralt livsvärde och uppnåddes just genom måttfullhet och självbehärskning i fråga om mat, dryck, njutning, känslor och sexuellt begär. Till denna måttfullhetsfilosofi fördes också konkreta biologiska argument baserade på humoralfysiologin; den manliga säden var ett koncentrat av de fyra kroppsvätskorna och förslösande innebar dyrbart spill av själva livskraften.

Alltså: antikens sexualmoral dominerades av begreppet självbehärskning. På denna punkt skulle Foucault i de senare delarna

av *Sexualitetens historia* ("Njutningarnas bruk", "Omsorgen om sig") göra sin berömda "backning" från tesen om den sexuella repressionen som ett växande förtryck i det moderna. Redan de antika filosoferna såg självkontroll som ett nödvändigt socialt och politiskt instrument. Att förlora kontrollen var degraderande, antingen det gällde själens kontroll över kroppen, förnufts över känslan eller mannens över kvinnan. Denna måttfullhetsfilosofi var individuellt baserad. Den byggde varken på kodifierade regler och förbud eller på syndaföreställningar. Om man valde en måttfull livsföring var det på grund av omsorgen om sig själv.

Sexualitetens historia, från antik och kristen dygdelära till viktorianismens könsfixering och modernitetens skräck för det okontrollerade, har präglats av denna kamp mellan perspektiv. Å ena sidan kontroll pålagd utifrån i form av dygd, reproduktionsplikt och sjukdomsförklaring av varje avvikelse, å den andra individens förmåga att utöva politiskt motiverad självkontroll. Ett exempel är den "kärlek-utan-barn-strategi" som kring sekelskiftet 1900 utropades av socialistiska agitatorer och i Sverige blev inledningen till historiskt låga födelsesiffror. Motrörelsernas historia som den politiska kyskhetens historia är ännu outforskad; intresset har i första hand koncentrerats till de sexualradikala grupperingar som alltid funnits. Så har historikern Peter Gay i en uppmärksam studie lyft fram en rad exempel på utlevande sexualitet just bland viktorianismens borgerliga grupper. Här kom dygd att förknippas med småborgerlig ångslan, gränsöverskridande med den radikala medelklassens frihetliga och utopiska ambitioner. Klassaspekten är också helt central i sexualitetens historia. Massans brist på kontroll, impulsgenombrott och promiskuösa måttlöshet ställs mot de övre skiktens återhållsamhet eller förfinade lek med njutningen. Med Darwins evolutionsteori tillfördes kring sekelskiftet 1900 ett nytt element: rädslan för närheten till det djuriska. Att kontrollera kroppen/driften blev själva vapnet mot det primitiva i djurets, vildens, dårens eller barnets gestalt.

EN MER METODISK linje i självkontrollens historia är asketismen. Om de antika filosoferna hävdade att det inte var kroppen i sig utan begärens förslavande av själen som motiverade självkontroll, krävde asketismen full kroppsfrönekelse. Med rötter i förkristna religioner och iscensatt av kristendomen från den tidiga medeltiden tog den övningar i självbehärskning till grundmetod för att nå de högsta graderna av andlighet. Eremitlivet i öknen, munklivet i klostret, pilgrimsvandringar avkrävde kroppen systematisk frönekelse genom fasta, vaka, kyla, umbäranden, spartanska bäddar, knästående, sittövningar och andningsövningar. Metoden var precis: behärskning, försakelse och känslokontroll för att vinna inre koncentration, självspäkning för att undertrycka driften och begär.

Protestantismen utformade sin egna asketiska tradition genom 1500-talets calvinska och puritanska riktningar och från 1700-talet inom pietismen och andra väckelserörelser med självhelgelse som mål. Pietismens asketiska dygdeideal innebar ett oupphörligt misstänkliggörande av kroppen och dess begär. Problemet var också filosofiskt: den oroväckande insikten att människan är underkastad makter över vilka hon saknar kontroll, det filosofiska förnuftet som hjälplöst fångat i en nyckfull kropp. Inte minst exemplet Kant illustrerar filosofins yttersta mål att befria sig från allt kroppsligt till förmån för det rena tänkandet. Genom pedantisk självkontroll byggd på dietetikens detaljerade regelsystem för sömn, mat, dryck och luft förvandlade han sin egen livsföring till ett självbehärskningens höga exempel. Från denna utgångspunkt löper in i modern tid olika individuella program för asketisk självhelgelse (Wittgenstein, Simone Weil).

Det intressanta med den protestantiska asketismen är en paradox: självfrönekelsens relation till kreativitet och sekulär nytta (Freud kallade samma energier för sublimerad sexualitet). Max Webers ryktbara tes om den protestantiska etiken och den kapitalistiska andan ser puritanska värden som dygd, askes och självkontroll som en central drivkraft i moderniteten; ett asketiskt förhållningssätt till det egna självet drev fram en rationalisering av kroppen och jaget som successivt omsattes i hela livsvärldens rationalisering.

I den
intellektuella
identiteten
har också
ingått en rik
repertoar
av fysisk
självspäkning.

EN OTYDLIGARE TRADITION med utgångspunkt både i antik måttfullhetsfilosofi och puritansk självtuktan är den som reglerar den intellektuelles (vetenskapsmannens, filosofens, den lärdes) kroppsliga identitet.

Som vetenskapssociologen Steven Shapin har påpekat utgick denna identitet från en religiös asketisk tradition. Vetenskapen har varit en kulturell form som klätt sina representanter i en dräkt ursprungligen designad för asketen för att symbolisera utomvärldslighet och självfrönekelse. På samma sätt som ökeneremiten söker den professionelle tänkaren sanningen via andlig koncentration byggd på disciplinering av kroppens, men också det sociala jagets, begär genom tystnad, avskildhet, isolering. Från och med 1600-talet var kroppslig askes en etablerad modell för att beskriva tänkaren – men också en tillgänglig strategi för att signalera att man ville uppfattas just som en sådan. Tillspetsat kan man hävda att en vetenskapsman som uppvisade den kroppsliga välmågens signa helt enkelt inte har framstått som riktigt trovärdig på den kulturella scenen (men här kan den som vill snabbt finna många undantag). Genom självdisciplin och intränad likgiltighet för kroppens begär håller han kroppen på sparlåga för att reservera desto mer energi för tanken. "Kant var till kroppen helt förtorkad. Magrare, ja skinn torrare än hans lilla kropp har kanske aldrig existerat", skriver en kollega efter Kants död 1804. Hans utseende som det representeras i hans dödsmask och skallavgjutning framstår också som en sinnebild för filosofens asketiska kropp. I dag skulle man kunna hävda att Stephen Hawking – vetenskapsmannen med genistatus, den kosmiska hjärnan i en förtvinad, rullstolsbunden kropp – inkarnerar extremen av den intellektuella kroppen.

Teorin om den ömtåliga balansen mellan hjärnans och den övriga kroppens energier understöddes in på 1900-talet av vetenskapligt etablerade teorier om livsenergiprincipen; kroppens energisystem var slutet, ju mindre som förbrukades av kroppen, desto mer reserverades för hjärnan. I den intellektuella identiteten har också ingått en rik repertoar av fysisk självspäkning. I modern tid har till exempel bergsklättraren eller långdistanslöparen just sådan intellektuell status (påfallande många amerikanska vetenskapsmän från Robert Oppenheimer och framåt har varit just långdistanslöpare). När Wittgenstein ger sig ut på ensliga bergsvandringar, Arne Naess betvingar fjällväggen eller Georg Klein trotsar den tunna isen gestaltar de också en klassisk saga om andens förakt för den dödliga kroppen.

I denna principiella askes är förmåga att hantera smärta central. Ett givande fält för att studera historiska förhållningssätt till kroppens behärskning är också smärtans historia. Här finns de stora religiösa marty- och flagellanttematikerna: att tillfoga sig själv smärta för att visa på kroppens intighet.

Men historien rymmer också vardagligare aspekter av smärtans behärskning. Så länge smärta var en ständigt närvarande del av de existentiella villkoren måste den hanteras med självkontroll. Det kan hävdas att det var först när smärta blev möjlig att undvika genom modern smärtlindring som den blev outhärdlig. Den historiska erfarenheten pekar på en rad individuella smärtstrategier: kroppstekniker (innehållen andning, hårt tryck), själv-suggestion (mummel, rabbel, fixering) eller fatalistiskt och religiöst meningsskapande (straff, tuktan, prövning, tecken). Puritanismen var explicit: att bita ihop, att hårdna ut, att inte släppa smärtan fri i en kropp som måste tuktas. (Många har vittnat om hur denna inställning till smärta kunde möta på sjuk- och förlossningssalar in på 1950-talet.)

I 1700- och 1800-talens manliga brevkorrespondens finns rika exempel på självbehärskad smärta med uttrycklig hänvisning till stoicismen. Man utbyter förskräckande sjukdomshistorier, men också vittnesmål om hur man överser med läkarnas oförmåga och hanterar lidandet med upphöjd behärskning.

Kant och Nietzsche utvecklade egna tekniker för smärta kontroll byggda på själv-suggestion. Kant pläderade för en metod byggd på viljekraft och avledning (men den var krävande, påpekade han, och lämpade sig inte för barn och kvinnor). När gikt-smärtan attackerade, mötte han den genom att koncentrera hela sitt jag på ett särskilt föremål, vilket som helst. Efteråt kunde han fråga sig

om smärtan verkligen hade funnits. Nietzsche hanterade sin smärta genom liknande distansering från kroppen. "Jag har gett min smärta ett namn och kallar den 'hunden'. Den är lika klok som en hund, lika framfusig, lika påträngande [...] och jag kan ryta åt den och låta mitt dåliga humör gå ut över den". Liksom Kant konstruerade han en mycket exakt metod: att ge smärtan en kropp, men en kropp som signalerade underordning. Författare från Rainer Maria Rilke till Jan Myrdal har beskrivit hur de önskat möta kroppens smärta med självkontroll.

Men i denna smärtans stoiska historia har givetvis mottyperna ständigt funnits, de som vägrat avkräva sig självdisciplin: de utlevande hypokondrikerna, hysterikerna, de komplicerade neura-stenikerna, de ständigt blödande mimosakaraktärerna.

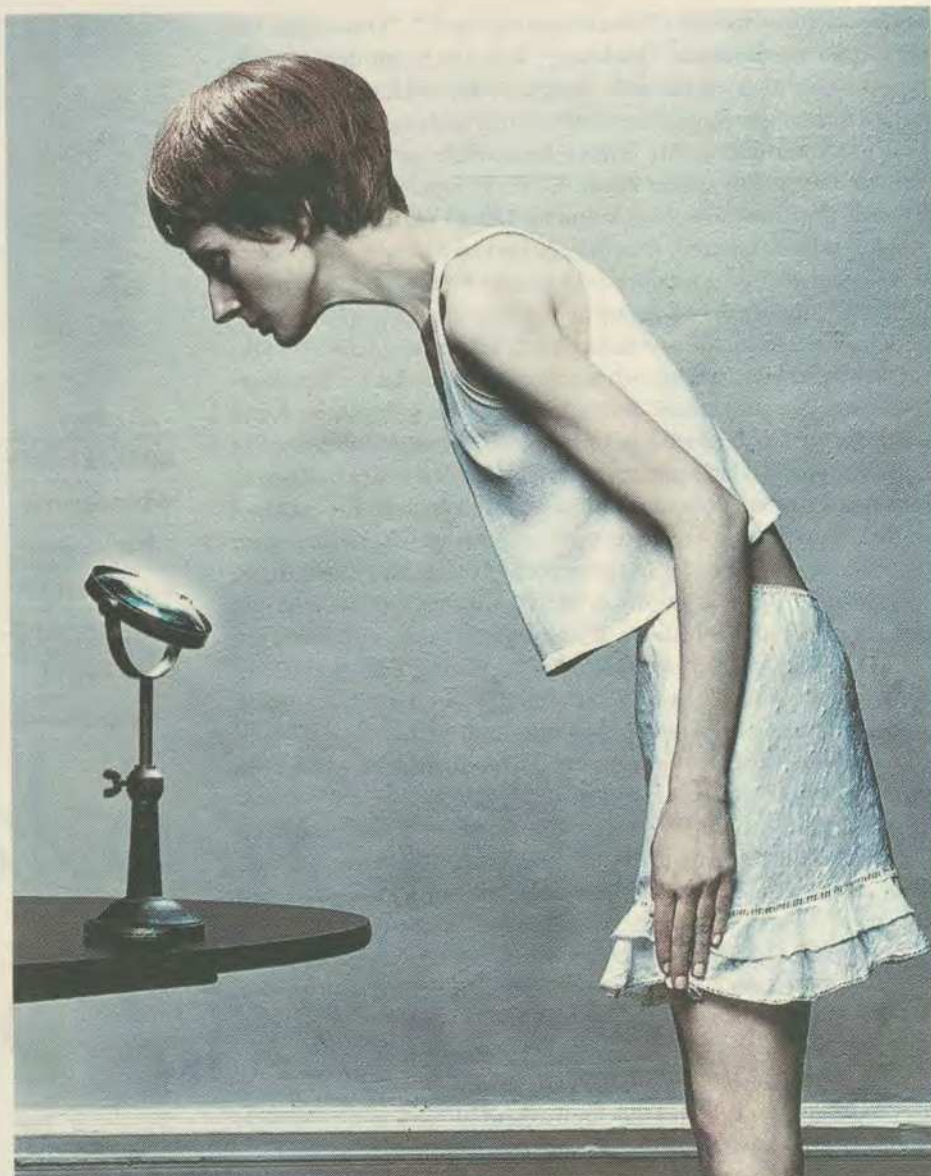
FASTA ÄR EN AV DE mest centrala teknikerna i självbehärskningens konst. Den praktiserades av öknens eremiter och heliga män och av klostrens munkar och nunnor för att erövra koncentration, gudsnärhet och extas. Jesus spåkte sig under 40 dagar i historiens mest berömda fasta. Augustinus hävdade att ätande var detsamma som att göda sin köttsliga sida på bekostnad av den andliga, och om den helige Antonius berättades att han rodnade av skam varje gång han var tvungen att äta. Profana svältkonstnärer, som de till exempel har beskrivits av Kafka, ingår i en egen tradition. Den politiska användningen av fasta är ett senare fenomen; så länge tillgång till mat inte var en självklarhet, var fasta som politiskt kampmedel meningslös.

Metodisk ätkontroll har också varit ett inslag i vad jag ovan har kallat den intellektuella kroppen. "Håll dig mager", skriver en 1700-talsläkare till sin protegé, "tunn som en rått och med svälten i ansiktet, men också skarp och mentalt lika vass som en rakkniv." Vetenskapsmannens särskilda kropp kan också provas metodiskt just genom förhållandet till mat. Här har funnit ett tyst regelsystem. Måste man äta, skall man äta samma sak; ingen omväxling eller smakförhöjande variation får göra matintaget lustfyllt. Ett modernt exempel är Wittgensteins medvetet monotona kost (gröt till frukost, grönsaker till lunch, ägg till middag). Spartansk kosthållning har varit en del av kroppens askes, men också en metod för att försätta sig i ett fysiologiskt tillstånd av skärpt tankekraft. Här sker alltså en koppling mellan matkontroll och förnuft som är en högrelevanter del av vår kultur.

Fasta som kroppslig kontrollteknik är särskilt brännande i förhållande till kön. Under 1700-talet och tidigt 1800-tal uppträdde inte minst i Sverige en rad unga flickor som väckte stor publik uppmärksamhet genom att fasta under långa perioder, ibland flera år (några av dem sade sig bara kunna svälja nattvardens bröd och vin). Ofta praktiserade de också andra asketiska tekniker för att till exempel sänka sig i dvala och stänga av kontakten med yttervärlden. De flesta hör hemma i en lång tradition av heliga anorektiker (Hildegard av Bingen, Katarina av Siena, Teresa av Ávila). Fastan kan också tolkas som del i en kvinnlig identitetskris, ett medel att signalera existentiellt utanförskap, begränsad rörelsefrihet eller problematiskt vuxenblivande.

Metodisk självsvält, anorexi, är ett angeläget fält i självbehärskningens historia. Kanske kan anorektikern beskrivas som vår tids stoiker. Vilka tolkningar man än väljer av denna komplexa sjukdomsbild uttrycker anorektikern kropps- och känslokонтроll i högsta potens. Det sena 1900-talets exploderande anorektiska epidemi måste läsas som en spegel av den unga kvinnans vanmakt i en värld av schizofrena könsdiskurser. Genom att svälta når man åtminstone en form av kontroll: den över kroppen. Här finns också en välkänd tankefigur i självdisciplinerings historia: den som kontrollerar kroppen, kontrollerar jaget. Den som kontrollerar jaget, kontrollerar världen.

I MODERN PROFAN tappning återfinns självbehärskningens etik i flera sammanhang, som drivande i civiliseringsprocessen (som Norbert Elias utvecklat den), som ekonomisk drivkraft (som Max Weber utvecklade den), som klasspolitisk kod och som hälso-politiskt instrument. I den europeiska borgerlighetens ego kring sekelskiftet 1900 var självbehärskningens konst en ödesfråga. Den tunna hinnan mellan människa och djur, mellan klass och under-

Anorektikern – vår tids stoiker? Den som kontrollerar kroppen, kontrollerar jaget. Den som kontrollerar jaget, kontrollerar världen.

Foto: Dennis Galante/Corbis/Scanpix

**Vilka
tolkningar
man än väljer
av denna
komplexa
sjukdomsbild
uttrycker
anorektikern
kropps- och
känslokontroll
i högsta
potens.**

klass, det civiliserade och det primitiva, löpte just vid förmågan till driftskontroll. Det stora tema som kan kallas kroppens hygienisering eller hygienismen spelade metodiskt på detta tema. Hygienismen hade en rad förutsättningar i sin samtid: bakteriologins genombrott som försåg den med slagkraftiga metaforer (smuts, orenlighet, infektion, smitthärd), oron för folkhälsan, medicinens kris, men också en större kulturell kris definierad som sjunkande moral och uppluckrade normer och regelsystem.

I första hand handlade hygienismen om kroppen: att visa kroppslig behärskning, vara hel och ren, att kontrollera lukter, kroppsljud, svett, spott, uttömningar, könet. Men den sträckte sig också bortom kroppen. Hygien var att disciplinera känslor, tankar, fantasier, vilja, begär. Från och med 1900-talets början producerade läkare, psykologer, pedagoger och sexologer en mycket stor litteratur där det individuella jaget manas till den största mistänksamhet mot de egna begärens. Titlar som *Viljans hygien*, *Känslans hygien*, *Själslivets och personlighetens hygien* vittnar om ambitionerna.

Vatten, bad, kalla avrivningar, skrubbnings med hårda borstar blev vägen till en framtida medborgarmänniska byggd av rena tankar i en renad kropp. I *Mannen utan egenskaper* (1930–43, här del IV) skulle Robert Musil gissla den dygdrike: "Han steg upp tidigt varje morgon och tvättade vid en liten järnkommod ansikte, hals, händer och en sjundedel av sin kropp, givetvis olika delar varje dag, varpå han gav resten av kroppen en avrivning med våt hand-

duk [...] Han undvek att på karlars vanliga vis hugga i grobian-aktigt som i ett slags avgudakult; i stället lät han hela personligheten delta, i det att han förband sina kroppsrörelser med vackra inre uppgifter."

Hur denna tvättandets etik som form för självdisciplinering tillämpades på vardagsnivå är givetvis svårt att veta. Men propagandan var massiv. Medicinen och småbarnspedagogiken gjorde sitt med detaljrik rådgivningslitteratur i massupplagor. Från och med 1930-talet skulle Alva Myrdals röst höras över de andra, som här angående 3-6-åringars kollektiva fostran:

7. Uppstigning, morgontoilet, tandborstning, halsinspektion.

7.30 Frukost. 6-8 msk gröt eller flingor med mjölk, smörgås.

Hälsa på hos föräldrarna eller inomhuslekar efter fritt val.

/—/

5.30. Kvällsmål: ostsmörgås, mjölk, tomat eller sallad. Stilla lekar, ev. med föräldrarna.

7. Successiv kvällstoilet med bad varannan dag, läggdags.

Också småbarnen måste underkastas stoisk självkontroll – i förhållande till mat, sömn, lek och föräldrakontakt.

VILKEN RELEVANS HAR stoicismens betoning på självkontroll och förmåga att uthärda prövningar i dag?

Går man till sjukvården, psykologerna, psykoterapeuterna och kuratorerna tycks behovet av hjälp vara större än någonsin. I sökandet efter förklaringar till denna motsägelsefulla diagnos på välfärdssamhället har man bland annat pekat på att den moderna människan tolererar allt mindre av smärta och olust. Hon tycks samtidigt krävande och vilse, otålig och hjälplös, utan instrument att själv hantera vare sig kroppens eller själens smärta. (Men samtidigt som smärttoleransen har sänkts, kan självframkallad smärta framstå som enda kvarvarande försoningsakt mellan kropp och själ, till exempel unga flickors självskärning.)

För att möta den ständigt ökade mängden smärta har man medikaliserat den. Nya diagnoser föds i ökat tempo, nya namn på ont, trötthet och ledsen. Tillspetsat kan man hävda att varje tillstånd som inte identifieras med fullt välbefinnande riskerar att förseas med ett medicinskt namn, medicinska förklaringsmodeller och medicinska behandlingsmetoder.

Ett exempel är givetvis vår tids existentiella epidemi: utbrändhet. Namnet associerar till ett viljelöst jag som bränts ner till aska och ingenting. Från början knuten till en särskild sårbar personlighetstyp, blev den en diagnos i karriären sedan den kopplats samman med en mer omfattande samhällsanalys som pekade på människan som offer i ett allt hårdare arbetsliv och omänskligare marknadssamhälle.

Men tillståndet tycks också fänga in ett större kulturellt symptom: förlorad kontroll, förlorad förmåga att hantera smärta, förlorad kraft att styra sitt eget jag. Kroppen lyder inte längre, i stället förråder den genom att förvandla sig till en scen för aggressiva eller förlamande sjukdomsgestalter.

Alltså: sjukdom (eller snarare sjukskrivning) som en konsekvens av förflyttade gränser mellan det uthärdliga och det outhärdliga, av låg smärttolerans och oförmåga att "ta" motstånd och prövningar. Men kanske också som en ventil för alltför sträng självkontroll. Det är som om vi saknar meningsskapande motiv för att hårdna oss: inga religiösa myter om inre rening, inga hygieniska utopier, inga politiska projekt eller kollektiva drömmar. Vi tycks också sakna relevanta tekniker. Askisen är tveetydig. Stoisk upphöjdhed och likgiltighet för världen känns främmande i en kultur som snarare stimulerar lidelsen, engagemanget, den starka känslan, utlevelsen av begär. Undergiven förnöjsamhet, avmätt distansering eller passivt lidande är förhållningssätt till kroppen som alla saknar status. Men samtidigt riskerar just dessa tomrum att skapa hjälplöshet, neurotiskt lyssnande till kroppen och vanföreställningen att lustprincipen är individens enda styrkraft.

Statsvetaren Li Bennich-Björkman har i artikeln "Doktor Spock och medborgardygden" närmast sig frågan genom att peka på ett nytt ideal för barnuppföstran från och med 1960-talet. Barn skulle inte längre formas, tuktas och disciplineras, inte tränas till att förtrycka känslor och begär, utan till att följa sin egen lust-

princip för att därmed utveckla sin personlighet. Bort alltså med förkrympande livstucken och förnedrande pottränningar. Missräknlighetsbegrepp som hårdning, träning, väntan, tålighet! Lördagsgodiset blir det enda barnet vet om självkontroll.

Och samtidigt riktar dagens samhälle, det postmoderna konsumtionssamhället, stränga krav just på kroppens disciplinering i form av träning, kost och hälsomedvetenhet. Idealkroppen är en kropp som både är kontrollerad och plastisk, beredd att ständigt formas, förändras och förtryckas. Trycket är starkt på att behålla ungdomlighet och attraktion på en marknad där individens yttre framstår som nyckeln till arbete, kärlek, framgång, lycka och tillhörighet. Konsumtionsindustrin drar nytta av kroppskulten och uppmanar individen att arbeta med olika tränings- plastisk- och gör-om-dig-själv-program. På samma sätt uppmuntras kroppsmidvetenhet och självdisciplinering av samhälle, läkarvetenskap och folkhälsoinstitut som vill reducera sjukvårdskostnaderna genom att peka på vädan av kroppslig försumlighet.

Nyttoaspekten kombineras med föreställningen att kroppen är ett instrument för njutning och för att uttrycka personlighet. Bilder hårdslänsar kroppen som vacker, sexuellt öppen och kopplad till hedonism, utlevelse och karisma. Belöningen för det asketiska arbetet med kroppen har slutat vara andlig frälsning, stoisk distans eller ett vasst intellekt för att i stället bli ett säljbart jag.

MEN KONSUMTIONSKULTUREN betyder inte att asketismen har ersatts av hedonism. Den kräver tvärtom ett slags "kalkylerad hedonism" av individen. Bara genom den hårt kontrollerade kroppen kan njutning – i relation till sex, mat och upplevelser – uppnås. Den arbetande kroppen har fått en ny innebörd. Till och med när den arbetar med sig själv på gymmet eller i joggingspåret skall kroppen te sig attraktiv. De sexiga träningskläderna, den doftlösa svetten symboliserar just denna i grunden paradoxala koppling mellan kontroll och njutning.

Som sociologen Mike Featherstone påpekat förutsätter drömmen om det evigt förändringsbara jaget två grundläggande kategorier: den inre och den yttre kroppen. Den inre handlar om hälsa och optimal funktion som i sin tur kräver medvetenhet om sjukdom, missbruk, livsstil. Den yttre handlar om utseende och kroppskontroll på den sociala arenan. I det moderna konsumtionssamhället sammanförs den inre kroppen med den yttre. Det främsta syftet med den inre kroppens arbete är att förhöja den yttres attraktion.

Detta arbete med kroppen söker tydliga belöningar. Den tillåter det skamlösa iscensättandet och uppvisandet av kroppen. Allt kan göras till en arena för kroppslig bekräftelse. Gatan, torget och stranden förvandlas till ett slags mobila *catwalks*. Varuhuset och gallerian blir platser för att drapera sitt jag i köpta drömmar. Krogen, puben och restaurangen handlar lika mycket om att bli sedd som att dricka och äta. I objektifieringen av den egna kroppen föds ett nytt begär.

Arbetet med kroppen medför också andra vinster, till exempel hälsa. Att hålla sig frisk och spänstig blir ett ansvar och en investering i den egna framtiden. Men hur mycket hälsoapostlar än hänvisar till hälsans rationalitet och propagerar för hälsa och bevarad förmåga, är de själva inneslutna i konsumtionskulturens idealisering av den unga friska kroppen. I denna logik riskerar den kontrollerade kroppen inte bara att sammanfalla med energi och vitalitet, utan också med personligt värde.

Här finns många problematiska aspekter. Övervikt blir moraliskt förkastligt. I stället får vi ätandets förnekelse, tränings helveten och det anorektiska tvånget. Smärta och lidande framstår som hot mot lustprincipens självklarhet. Döden blir bokstavligen smutsig och illaluktande, påminner oss om vår otillräcklighet. Den otränade, defekta och avvikande kroppen blir hotfull. Den representerar det jag som ingen vill kännas vid, kroppen inom oss som vi måste gömma, korrigera, rätta till.

Så tycks vi hamna i en paradox, ett slags omvänd stoicism: kroppens spänning som ett instrument för njutning. Men också landa i ett igenkännande: den hårt disciplinerade, kontrollerade, tränade och svultna kroppen som väg till jagets frihet. ■

Stoisk upphöjdhed och likgiltighet för världen känns främmande i en kultur som snarare stimulerar lidelsen, engagemanget, den starka känslan, utlevelsen av begär.

Ekonomens glömda arv. Alfred Marshalls klassikerstatus inom nationalekonomin grundas inte på hans egenart. Han betraktade ekonomin som inbäddad i samhället och föregrep diskussionen om socialt kapital liksom ekonomisynen i dagens sociologi och antropologi.

Ekonomins människa måste få kött och blod

PATRIK ASPERS

Fil.dr i sociologi vid Stockholms universitet

MÄNNISKAN ÄR hos de neoklassiska nationalekonomerna snarast att likna vid ett skelett. Hon är en historisk relik från ett industrisamhälle som inte längre existerar. Men hon är också skelett i den meningen att endast de egenskaper tilläts förekomma som ekonomerna önskar tilldelas henne, och till dem hör inte att ha en karaktär eller att äga unika preferenser. I detta ljus är den brittiske nationalekonomen Alfred Marshall (1842–1924) särskilt aktuell då han på ett intressant vis avviker från det synsätt som i dag återfinns i huvudfåran av nationalekonomin; snarare liknar hans syn på ekonomisk analys den som nutida sociologer och antropologer har.

Den klassikerstatus Marshall har inom nationalekonomin grundas bland annat på att han var först med att sätta samman det grafiska kors som bildas när efterfrågekurvan och utbudskurvan möter varandra och genererar ett jämviktspris på en marknad. Men att vara klassiker inom nationalekonomin skiljer sig från övriga samhällsvetenskaper i det att den kan göra anspråk på att vara kumulativ: nyvunnen kunskap läggs till äldre insikter, vilket sker utifrån en grund som inte ifrågasätts. Genom att Marshall är en av dem som lade denna grund är delar av vad han utarbetade inlemmat i det som nationalekonomer i dag tar för givet. Vad som däremot tillhör det i stort sett glömda arvet är att Marshalls *economic man* alls inte bara är av skelettkaraktär: den ekonomiska människan är av kött och blod, hon lever i komplexa sammanhang där sociala, ekonomiska och psykologiska faktorer påverkar varandra.

Marshall påpekade själv ofta kontinuiteten i sitt tänkande och använde i sitt mest kända verk, *Prin-*

ciples of Economics, ett motto som också återfinns hos Leibniz: *Natura non facit saltum* ("Naturen gör inga språng"). Men han talade inte bara om att bygga sina vetenskapliga satsar på äldre kunskap; likt Adam Smith på sin tid kombinerade Marshall en systematisering av sin samtids kunskap med ett högst eget tänkande.

Förutom *Principles* (som utkom i åtta olika upplagor mellan 1890 och 1920) skrev han ett mindre känt föregångsverk, *Elements of Economics*, tillsammans med sin fru Mary Paley. Hon började sin bana som Alfreds elev, men fick efterhand ge upp sin karriär och i stället sköta om hemmet. Hon hann dock med att bli den första kvinnliga läraren i ekonomi vid Cambridge. Marshall var tidigt ute med att föreläsa i ekonomi speciellt för kvinnor, men hans föreläsningar hade en tydlig moralisk underton och angav speciella uppgifter för kvinnorna, inte minst handlade det om att de skulle hjälpa fattiga människor. Förutom *Principles* hann Marshall med ytterligare två större verk: *Industry and Trade* (1919) och *Money Credit and Commerce* (1923), men inget av dem kom i närheten av den uppmärksamhet som *Principles* nådde. En del av det som var tänkt att ingå i *Money Credit and Commerce*, där människan skulle sättas i centrum, hann han inte fullborda på grund av en kraftigt sviktande hälsa.

FÖR ATT NÄRMA SIG Marshalls ekonomiska analys kan man titta på den definition som förekommer på första sidan i *Principles of Economics*:

Alfred Marshall (1842–1924)

Politisk ekonomi eller nationalekonomi är en undersökning av mänskligheten i affärslivets vardag, som granskar den del av den enskilda och samhälleliga handlingen som är närmast förknippad med uppfyllandet och användandet av välbefinnandets materiella oändgängligheter. Det är således å den ena sidan en undersökning av ekonomiska tillgångar; och å den andra och mer betydelsefulla sidan en del av undersökningen av människan. Uppstigning, morgontoilet, tandborstning, halsinspektion.

Denna definition placerar alltså människan i centrum. Nationalekonomin, eller med de två bredare benämningar Marshall föredrog: social ekonomi eller rätt och slätt ekonomi, är enligt honom en central del av samhällsvetenskapen. Utan att människan förs in i bilden går inte ekonomin att förstå sig på.

I linje med detta för Marshall en diskussion om hur relationen ser ut mellan människors önsknings (preferenser) och hur de bildas. De flesta ekonomer har ingen direkt uppfattning om hur preferenser bildas. Det är ett ämne som oftast överlättes med varm hand till psykologer eller andra intresserade. Ekonomer ser dem i grunden som givna och därmed blir de inte föremål för någon analys. Nobelpristagaren Gary S. Becker är här ett undantag, men så kommer inspirationen till att undersöka förändringar hos preferenserna bland annat från just Marshall.

Enligt Marshall har preferenser genomgått en närmast darwinistisk utveckling mot en allt högre nivå. Från att ha varit koncentrerad på enkel behovstillfredsställelse har människan över tiden bland annat kommit att vara intresserad av att skapa sociala distinktioner genom

val av kläder. En konsekvens är att producenterna av kläder genom sina aktiviteter ytterligare utvecklar förmågan att skapa, vilket möjliggör en mer utvecklad efterfrågan och därmed konsumtion av dessa varor och så vidare. Man bör tydliggöra att vad Marshall kallar aktiviteter i första hand är det som människor gör i arbete medan önskningarna främst är kopplade till konsumtionen. Denna utveckling visar således också på Marshalls dynamiska inslag i den ekonomiska analysen då han länkar samman produktion med konsumtion.

VÄXELVERKAN ÅTERFINNS inte bara mellan produktion och konsumtion, utan också inom miljöer. Ytterligare ett begrepp som kommer från Marshalls penna är nämligen det han kallar "industriella distrikt". Inom en rad olika discipliner, till exempel ekonomisk historia och sociologi, har industriella distrikt förts upp på dagordningen och det har kopplats till ett än mer modebetonat begrepp, socialt kapital. Enligt Marshall finns i ett industriellt distrikt kunskap om den typ av produktion som i distriktet sker "i luften". Denna kunskap har setts som en form av socialt kapital bundet till en viss plats.

Många har förknippat industriella distrikt med ekonomisk välgång. Områden som norra Italien har nämnts i sådana sammanhang, och i Sverige har Gnosjö liksom Kista lyfts fram. Genom att många aktörer är koncentrerade i liknande branscher på en plats kan kunskapsöverföring ske. En ytterligare fördel inom det industriella distriktet är enligt Marshall att branscher med liknande inriktning kan ta hjälp av varandra, då de står i en ömsesidig beroenderelation. Han betonar betydelsen av att överföringen kan gälla både en formell och en informell, "tyst" kunskap. Genom diskussionen av tyst kunskap knyter han an inte bara till Aristoteles, som Marshall var väl förtrogen med, utan han föregriper också samtida diskussioner inom utbildningsforskningen och managementlitteraturen.

MARSHALL FÖRMEDLAR alltså synen på ekonomin som inbäddad i

det övriga samhället. Detta tycks vara kopplat till hans levnads-historia och bildningsgång. Alfred Marshall föddes i London, och han hade en krävande fader som helst såg att Alfred gjorde karriär inom kyrkan. Alfred var dock av annan åsikt.

Hans far William var enligt vad vi vet i högsta grad otrevlig och närmast tyrannisk. Hur illa ställt det var förstår man av en historia berättad av ett barnbarn till William, Claude Guillebaud. När han och några andra barnbarn lekte i barnkammaren och där fick beskedet att William var död blev reaktionen inte den man kunnat förvänta sig: "Ett spontant glädjebrott tjöt och tjode de och for runt barnkammaren på ett led, hela tiden skrikandes 'farfar är död'".

Tidigt visade Marshall fallenhet för matematik och genom lån från en släkting kunde han till slut komma till Cambridge där han tog examen i matematik. Den matematiska kunskapen var något han senare kom att använda flitigt i arbetet med att utveckla nationalekonomin. Men till skillnad från många av dagens ekonomer värdesatte han kommunikation med läsare även utanför det ekonomiska skräpet, varför han placerade de matematiska beräkningarna i appendix.

Marshall var inte främmande för att i sin forskning göra kopplingar mellan etik och ekonomi. Hans möte med nationalekonomin gick via filosofin, särskilt etiken. Det skedde närmare bestämt genom filosofen Sidgwick's diskussionsklubb i Cambridge. Den moral Marshall själv förfäktade är inte helt lätt att utläsa, men en rimlig beskrivning är att den utgjordes av aristoteliska och kristna dygder i kombination med varandra. Hans livsstil var närmast asketisk och på bilder av honom är han spartanskt klädd. Vid de alpresor han företog lät han i förväg sända böcker till de platser han hade som vandringsmål, för att han hela tiden skulle kunna ha nytt material att förkovra sig med, och vid sitt skrivbord hade Marshall en bild föreställande en dyster och sliten arbetare för att påminna om den verklighet han menade att nationalekonomin kunde hjälpa till att förbättra.

Med socialt patos tog han sig an frågor om Londons fattiga och utvecklade en intressant klassanalys. Fokus hos Marshall ligger på arbetarklassen, men vad som är intressant är att han inte, som brukligt, kopplar klass direkt till yrke. Den mest omfattande diskussionen

Mitt i ekonomin. Önskan att skapa sociala distinktioner driver människor att köpa en ny hatt enligt nationalekonomen Alfred Marshall.

© Historical Picture Archive/ Corbis/ Scanpix

om klass för Marshall i ett tidigt anförande som han höll inför Cambridge Reform Club år 1873. Vad Marshall lyfte fram var hur arbetet påverkar karaktären. Således utgår han inte från ett enkelt klasschema där man bara tittar på vilka som är arbetaryrken och vilka som inte är det. De yrken han klassar som de "värsta" och vars innehavare bildar en "klass" är de yrken som utvecklar karaktären minst. Dessa yrken är ofta tunga, men de har i många fall också nackdelen att de gör individen så trött att hon inte orkar med någon meningsfull sysselsättning på fritiden. Hennes karaktär utvecklas därför inte.

UTIFRÅN DETTA PERSPEKTIV är det inte svårt att se hur kritisk han var till den form av industriell organisering av arbetet som förespråkades av den så kallade Scientific Management-skolan. Denna tanke bär på tydliga kopplingar till dagens diskussion om social utbrändhet. Även när Marshall diskuterar klass lyfter han således fram en etisk aspekt och gör en klassificering utifrån karaktärspåverkan och karaktärsutveckling.

Alfred Marshalls föreställnings-

värld märks även i en mindre uppmärksamman artikel om ekonomisk ridderlighet som ett slags socialt "belöningssystem", byggt på hedersutmärkelser snarare än på pengar som belöning för handlingar. Tanken indikerar att Marshall ansåg att människor inte bara handlar för att tillfredsställa sina materiella intressen, utan även utifrån icke-materiella grunder; de värdesätter uppskattning från andra människor. Marshall utgår här, liksom i andra delar av sitt tänkande, från verkliga människor och deras liv och erfarenheter i sina försök att teoretisera ekonomins funktionssätt.

Vid en första anblick kan det vara pengar som människor eftersträvar när de är verksamma på en marknad, men enligt Marshall visar en djupare analys att pengar som motiv skall förstås i vid mening. I praktiken vill många människor ha pengar för att visa upp sig exempelvis som lyckade och framgångsrika eller för att skapa sociala distinktioner till andra människor. Detta kan tyckas självklart, men för Marshall var det betydelsefullt att understryka att vi orienterar våra handlingar mot andra människor.

I dagens nationalekonomiska

analys är det inte uppenbart att man skall beakta dessa sociala handlingar, istället utgår man ofta från att personens intressen inte omfattar relationer till andra. Det handlar då om en snäv form av egennytta.

Marshalls analys är i många avseenden lik den norske nationalekonomen Thorstein Veblen, som just lyfte fram den iögonfallande konsumtionen som en väsentlig del i konstruktionen av den arbetsfria (över)klassen. I grunden handlar det om hur sociala intressen, som exempelvis individens identitetskapande, tar sig uttryck i pengar. Men Marshall pekar alltså på hur ekonomiska aktiviteter alltid är en del av en social väv.

DET FINNS ALL anledning att poängtera hur aktuell Marshalls ansats är. Aspekter som i dag tillhör företagsekonomi, demografi, sociologi eller antropologi var för Marshall naturliga inslag i en ekonomisk analys. Det finns därvidlag många likheter mellan Marshall och en annan samtida samhällsvetenskaplig klassiker, nämligen Max Weber, som också arbetade utifrån ett brett perspektiv. Att analysen av ekonomin inte bör ske isolerat från det omgivande samhället, är en tanke som sedan ett femtontal år tillbaka utgör en grundsten inom den växande sociologiska och antropologiska litteraturen om samtida ekonomi.

Bland samtida ekonomer är detta perspektiv dock mer ovanligt. Man skall emellertid inte bara rikta kritiken mot nationalekonomin. Andra ämnen har inte lyckats presentera grundläggande teorier om ekonomin. Den kritik som framkommit har ofta inriktat sig på att en eller annan komponent saknas i analysen – som om det skulle vara möjligt att göra en analys som beskriver "hur det verkligen är". I vilket fall tycks en del peka mot att man bör ta upp fler av de tankar som Marshall hade än de som i dag har inlemmats inom den neoklassiska traditionen.

Marshalls breda ansats visar hur komplexa de ekonomiska frågorna är, men samtidigt utmanar den genom att kräva teorier och metoder som kan hantera bredden. I dag kan man se tendenser att samtida ekonomer, åtminstone internationellt, öppnar sig för olika sociala fenomen i sina analyser. Samtidigt ser vi att även att andra samhällsvetare som sociologer och antropologer återigen intresserar sig för ekonomiska frågor. En klassiker som Marshall kan i detta fält fungera som brobyggare. ■

På ritualernas marknad köper kunden sin livscykel

ESSÄ/ Högkonjunktur för högtider. Som en reaktion på dagens kulturella mångtydighet florerar ritualer som aldrig förr. De har kommit att gå upp i upplevelseindustrin. Risken är att nya schabloner skapas, likaså att upplevelsestress uppstår, men samtidigt finns en större frihet.

Ritualer har hög samtidsfaktor. Dagstidningar och veckopress, tv-program och webbsidor översvämmas av råd och förslag på rekvisita inför studentfesten, dopet, bröllopet eller begravningen. Jämfört med 1970-talet är förändringen påtaglig. Då var intresset för att markera livscykels faser med påkostade fester minst sagt svagt. Men att människor helt tog avstånd från ritualer är naturligtvis inte sant. Så kallat alternativt julfirande i andra kollektiv än inom kärnfamiljens hägn, liksom att bränna upp studentmössor, var symbolladdade och rituella handlingar avsedda att provocera och/eller förändra invanda livsmönster. De som sett Lukas Moodyssons film *Tillsammans*, eller som själva upplevt 70-talet, har en aning om tidsandans syn på konsumtion och familjeliv. En syn som också resulterade i en avritulisering av traditionellt högtidlighållande.

Annorlunda förhåller det sig nu. Kungliga eller andra kända personers bröllop och begravningar fungerar åter som accepterade intresseobjekt och inspirationskällor för eget, mera modest firande. Och för den som inte omedelbart kan se fram emot att vara bröllopsgäst, eller för den som kanske vill öva sig, finns andra koncept att tillgå än de som tv och veckotidningar erbjuder. I våras fanns exempelvis i *Sydsvenska Dagbladet* artikeln rubriken "Giftna på låtsas. Eller. Tills ridån skiljer oss åt" (22 mars 2002). Artikeln handlar om hur den som vill spendera 725 danska kronor kan få vara gäst på ett fejkat bröllop med präst, kyrka, bröllopsmiddag, släktgräl, tal... *Tonys og Tinas bryllup* är en teaterföreställning, en "realityshow", där du enligt tidningen "lika gärna kan bli uppjuden till dans som inblandad i ett fyllebråk". Flera hundra personer deltar i föreställningen som blott rymmer ett 20-tal professionella aktörer.

Teaterbröllopet visade sig vara aningen för dyrt för att bli en riktig succé, men affärsidén i övrigt var det inget fel på. I en sådan iscensättning kombineras nämligen ett ökat intresse för livscykelsriter med en expanderande upplevelseindustri. Gamla övergångsritualer i nya former ger utrymme för senmodern fokusering på individuell identitet och nätverkstänkande. Med hjälp av övergångsritualernas dramaturgi kan relationer och preferenser synliggöras, stärkas eller förkastas. Ett förnyat intresse för livscykels ritualisering tycks vara ett oomstritt faktum. Men kyrkans klassiska roll som professionell ritualförvaltare och ceremonimästare är inte längre självklar. Flera handböcker om hur profan ritualisering kan gå till har därför givits ut under senare tid. *Den svenska högtidsboken* är ett omfångsrikt exempel som behandlar såväl kalendariska riter som övergångs- och krisriter. Till det facila priset av 84 kronor kan man botanisera bland drygt 700 sidor med rituella förslag. Klassiska rituella tillfällen

Av
Lynn Åkesson
och
Karin
Salomonsson
Etnologer vid
Lunds universitet

som födelse, giftermål eller begravning finns naturligtvis representerade, men även förslag på hur skilsmässan eller partnerskapet kan ritualiseras.

RITUALER ÄR KONKRETA och multidimensionella manifestationer av social och kulturell hemvist. Ritualer är processuella, föränderliga, kontext- och tidsbundna. De skapar kulturell mening och bär vittnesbörd om djupgående sociala och kulturella ordningar. Ritualer rymmer berättelser om relationen mellan individ och samhälle, om fantasi och längtan eller om livsåskådning och mänsklig existens. Berättelsernas grundläggande teman har stark kulturell permanens, samtidigt som de modifieras och förändras i samklang med övergripande samhällsförändringar. Dagens riter gestaltas därför med delvis annorlunda materiell rekvisita än gårdagens, och med kopplingar till delvis andra kulturella teman. Kombinationer av gammalt och nytt, profant och religiöst, individuellt och kollektivt utmärker samtidens markering av livscykels övergångsfaser. Den personliga friheten att välja ritualens utformning tycks, med marknadsföringens retorik, endast begränsas av fantasin. Privatekonomi, social och kulturell tillhörighet samt ritens särskilda karaktär innebär förvisso andra begränsningar. Än är det exempelvis svårt att föreställa sig en "realityshow" liknande det tidigare nämnda bröllopet när det gäller begravning. Inte desto mindre är det materiella utbudet för begravning rveklöst en bransch på uppåtgående.

Allt fler ritualer säljs och firas med motiveringen att de utgör en så stark upplevelse att det vore oförsvarligt att gå miste om den. Transformationen av personliga känslor till rituella upplevelser framstår i reklam och rådgivningsspalter som något av naturen nödvändigt och i grunden värdefullt. Detta upplevelseimperativ får givetvis konsekvenser för ritualernas symbolspråk, dramaturgi och gestaltning.

När människor planerar och utformar, drömmer och fantiserar om ritualer, är rekvisitan ofrånkomlig. De val som görs kring den materiella och fysiska utformningen kan bekräfta att ritualen genomförs på "rätt" sätt – eller medvetet bryter med konventionen. Bröllopet är kanske den rituella ceremoni i livet som – än så länge – omsluts av den mest genomförda scenografin. Många och långa är de komihåglistor som erbjuds blivande brudpar i specialtidningar och rådgivningsböcker. Här erbjuds en mall till listan över vilka som skall bjudas, hur gästerna skall placeras, vad som skall beställas och bokas och vad som behöver inhandlas. Den lyckliga blivande bruden, som illustrerar ännu en shoppinglista i tidningen *amelias* specialnummer *Brud & Bröllop*, utbrister: "Elva kassar – och jag har inte bröllops-shoppat färdigt ännu!" Den alfabetiska inköpslistan med 42 poster från bal-

sam till örhängen rymmer bland annat torselette, munspray, kroppsglitter, löshår, krinolin och strumpeband.

Men den rituella rekvisitan består av mycket mer än den personliga utstyrseln. Bröllopsproffsen presenterar fler listor över saker att tänka på. Till exempel kan det vara lämpligt att sticka en egen checklista i handen på mannen, så att han inte "trasslar in sig" i brudens bröllopsplanering. Här finns uppgifter som att fixa musik till festen, prova festmaten, växla pengar inför resan, boka eventuell barnvakt samt "hela tiden säga till sin fru att han älskar henne". Ytterligare en lista utgör budgetunderlaget för bröllopet. Paret måste ta ställning till hur mycket frackblomman, menykortet, festlokalen, fotograferingen, fågelbröna (i stället för de farliga risgrynen), bröllopsnatten eller transporten till kyrkan får kosta. Här finns också brudens respektive brudgummens morgongåva budgeterad, liksom presenter till tärnor och en liten minnesgåva till samtliga gäster. Naturligtvis förväntar sig brudparet något i gengäld. För att underlätta för brudpar och gäster (och för att sälja mer) har flera butiker utarbetat sinnrika system med elektroniska önskelistor och speciella broschyrer med tips om just bröllopspresenter.

UTBUDET OCH VALMÖJLIGHETERNA i samband med begravning har genomgått en dramatisk förändring under de senaste tio åren. Den mörka kistan, de svarta och vita färgerna, psalmerna och det strama korset är inte längre normgivande. Istället tenderar begravningar att ritualiseras på ett alltmer individuellt sätt. Den dödes personlighet och preferenser speglas gärna i musikval, färger, val av blommor eller i dödsannonsernas symboler. Begravningen kan förrättas hemma i den avlidnes trädgård, kistan kan smyckas med vass och snäckor eller enkla ängsblommor. I musikvalet blandas psalmer med profan favoritmusik. I en broschyr från Euroflorist möts exempelvis läsaren av vackra färgbilder med originella binderier avsedda att inspirera de anhöriga att anknyta till det personliga, intima och särskilda med bildtexter som: "En palett och penslar av blommor till den konstnärlige" eller "En blomsterpydd hatt till minne av den som älskade naturen".

Flyttar man blicken bortom Sverige kan man, som i Amsterdam, finna speciella begravningsbutiker. Där kan man gå sin egen shoppingrunda och välja rekvisita för en personligt utformad begravning. En mera bisarr affärsidé lanseras av det amerikanska företaget LifeGem. Där erbjuds de efterlevande att för 30 000 kronor och uppåt få askan efter en avliden förvandlad till en diamant. Metoden går ut på att kolet utvinns ur den dödes aska och processas till en syntetisk diamant. Intressenter har redan hört av sig och på företagets hemsida presenteras idén enligt *Svenska Dagbladet* på följande sätt: "LifeGem är mer än en plats du kan besöka på helgerna, det är något som gör att du kan hedra din älskades minne dag efter dag. Likt minnet av en bortgången och älskad människa varar en diamant för alltid" (24 augusti 2002). I sanning en konkret förening av materia och känsla.

Så skapar längtan efter att göra någonting personligt och särskilt av begravningen, bröllopet eller vilken livscykelrit som helst, nya förutsättningar för lyhörda ritualentreprenörer, och för egen uppfinningsrikedom.

DET VERKAR FINNAS två olika slags lösningar på kravet på det alltmer elaborerade, tidskrävande och dyra ritualfirandet. Antingen engagerar man till exempel en bröllopskoordinator (likt Jennifer Lopez i filmen *Bröllopsfixaren*) eller en "event-manager" som ordnar allt. Eller så väljer man att, i stället för att köpa färdigt, tillverka en stor del av rekvisitan själv, från inbjudningskort på hemmagjort papper och tackkort på cd-rom, till festmat och brudklänning.

Att människa och ting kommunicerar och att skiftande tolkningar av det materiella produceras är väl utforskat. Men hur interagerar vi med ritualens föremål och platser? Vilka relationer byggs upp till enskilda ting, texter och bilder? Kanske indikerar intresset, tiden och de stora pengasummor som läggs på förberedelser och materiella detaljer att vi är på väg mot ett samhälle präglad av postsociala relationer. Ett samhälle där umgänget och relationen till ting och begrepp är lika avgörande som relationen till människor. Tingens närvaro fungerar som bekräftelse och förankring i en tid som präglas av ambivalens, mångtydighet och kulturell friställning. Rekvisitan kan hjälpa till att "återinbädda" deltagarna i sociala sammanhang, i nya nätverk där

Ny form för gamla ritualer. Ritualen är på modet men kyrkans roll i ceremonin är inte längre självklar. Ritualens utformning tycks nu endast begränsas av fantasin och plånboken.

Foto: George Shelley
Corbis/Scanpix

banden mellan människa och objekt är lika betydelsefulla som banden människor emellan.

UPPLEVELSENÄRINGEN ÄR en av de riktigt stora framtidsbranscherna, menar Arbetsmarknadsstyrelsen i sin rapport *Arbete för nöjesskull*. Många av de yrkesgrupper som är involverade i dagens ritualfirande hör definitivt till denna tillväxtbransch: frisörer, stylist, florister, tidningarnas annonsavdelningar, fotografer, transportföretag, researrangörer, restauratörer, modedesigners, arkitekter, journalister, presentaffärer, stenhuggare och kulturarrangörer. Konkurrensen på uppmärksamhetens marknad är knivskarp.

Begravning i stillhet eller middag på Stadshotellet, svensk eller iransk bröllopsceremoni, dop i kyrkan eller namngivningsfest hemma? Vill man ha en riktigt minnesvärd upplevelse i samband med konfirmationen eller möhippan kan man hos det danska företaget Crazy Night beställa en åktur på en äkta Harley Davidson med den danska Robinsonvinnaren som chaufför. Mångfalden av nya upplevelsekreatörer skall dock inte skymma sikten för den förändring som också de mera traditionella ritualförvaltarna och ceremonimästarna genomgår. Så har många begravningsbyråer utökat både sortiment och tjänster och man kan nu finna byråer med intressant och annorlunda skyltning, till exempel med färgsprakande afrikanska kistor. På liknande sätt är många präster och kantorer öppna för alternativa upplägg av begravningsakten och välkomnar anhörigas initiativ och förslag.

Nytt i tiden är också påkostade studentexamensfester med förfester och baler i en myckenhet som inte har någon historisk motsvarighet i Sverige. Inte minst har de många och påkostade förfesterna, som än så länge verkar vara vanligast i Stockholm, skapat en ny marknad för restauranger och festentreprenörer av skilda slag. Avgångsklasser hyr hela restauranger, musikklubbar eller liknande och bjuder in sina kompisar. Under ett par års tid kan då den blivande eller färdigbakade studenten bli en dryg utgift för föräldrarna. Gymnasisten skall exempelvis gå på lite äldre vänners förfester och vanligtvis betala några hundralappar för det. Det blir lätt till tusenlappar om man har många vänner. Så kommer arrangementet av den egna förfesten, examensfest och bal, plus lämplig klädsel för alla de olika tillfällena. Yngre kamraters fester kan senare utsträcka firandet något år efter studenten. Trots att mamma verkar vara en mycket viktig person i studentexamens rituella iscensättning, innebär det alltmer elaborerade studentfestandet att professionella aktörer även i detta sammanhang fått allt större betydelse.

FRÅGAN ÄR DÅ om det växande inflytandet från professionella kreatörer av upplevelser medför att ritualerna likriktas och homogeniseras? Tvärtom möjliggörs kanske en större differentiering av utformning och innehåll, med fler tillfällen att välja ett alternativt traditionsmanuskript. Men det alternativa riskerar ständigt

Kanske indikerar intresset, tiden och de stora pengasummorna som läggs på förberedelser och materiella detaljer att vi är på väg mot ett samhälle präglad av postsociala relationer.

att transformeras till allmångods, utan kraft att längre provocera eller utmärka sig. Upplevelseimperativet kan så småningom förvandlas till upplevelsestress, med krav på upplevelsefria zoner.

För att kunna uttala sig om hur och varför ritualer utformas som de gör under upplevelseimperativet, måste man samtidigt ställa frågorna om vem som säljer och vem som väljer vilka ritualer? Vissa har inga möjligheter att välja, på grund av ekonomi, social konvention eller andras vilja. I vilka grupper är vilka ritualer betydelsefulla – och vad händer när olika traditioner och uppfattningar skall förenas?

Att många drabbas av till exempel "brudstress" (lugn – det finns en check-lista även för detta) beror givetvis på de normerande berättelser och praktiker som konstituerar ritualfirandet. Inför den symboliska, emotionella och inte minst ekonomiska investering som en livscykelritual utgör är det lätt att känna social och kulturell osäkerhet. I *Aftonbladets* nätupplaga fick läsarna frågan "Har du blivit osams med någon inför ett bröllop?" Ja, var det bestämda svaret. En blivande brud skriver att hennes far vägrar att hålla det traditionella talet vid middagen. Flera känsloladdade inlägg berör frågan om vem som skall få vara med under vigseln. Bör barn från tidigare äktenskap, eventuellt i sällskap med sin pappa eller mamma (alltså tidigare make eller maka), vara med vid sin pappas eller mammas nya bröllop? Vem skall bjudas till kyrkan och vem skall få komma på festen? "Det är lustigt det här med bröllop... det har visat sig att de par vi inte bjöd på vårt bröllop för ett halvår sedan inte längre vill umgås med oss." Upprörda känslor kring gäster som inte har vetat att svara på inbjudan inom föreskriven tid och toastmasters som inte vill acceptera det hedersamma uppdraget dyker också upp. I diskussionsforum som dessa lyser det ceremoniella firandets mer traumatiska sidor igenom: besvikelse, hat, tvång, underlägsenhet och åsidosättande.

I begravningssammanhang vittnar både präster och entreprenörer om släktingar som inte kan komma överens om begravningens utformning. Det kan handla om syskon som måste placeras i olika rum på begravningsbyrån och där entreprenören måste fungera som medlare eller budbärare mellan de olika lägren. Det kan handla om enkel eller påkostad kista, om vilka som skall bjudas, om begravningsdagen skall offentliggöras över huvud taget eller om vissa delar av släkten skall få vara med i samma dödsannons. Vid begravningar kan också nya familjekonstellationer bli extra känsliga. Förutom uttalade konflikter mellan efterlevande maka/make och en före detta, eller mellan

barn från olika äktenskap, kan begravningen ske utan att den dödes gamla familj ens får veta det.

RITUALER KAN ALLTSÅ användas och upplevas som medel för frigörelse och kreativitet såväl som för förtryck och social distansering. Dagens ritualisering kännetecknas av mångfald både vad gäller ett växande kommersiellt utbud och dess etniska, sociala och kulturella bredd. Det finns också strategier för att motverka inslaget av standardisering och massproduktion. Den stora egen-tillverkningen av minnestexter, dopklänningar eller fotoalbum på cd-rom kan tolkas som ett motdrag mot serieritualfirande, närmast som folkkonst eller familjekonst. Överhuvudtaget är den omfattande minnesproduktionen i form av annonser och fotografier, redigerade videoband, tackkort och hälsningar via nätet en viktig del i ritualhållandet. Minnen som inte konserveras utan ständigt rekontextualiserar den ursprungliga upplevelsen.

Att tala om en "ritualernas marknad" har dubbel innebörd. I den första betydelsen används begreppet marknad bildligt. Här syftar begreppet mot ett ökat intresse för ritualisering av livscykelns övergångsfaser, en ritualernas återkomst. Den rituella marknaden utgörs i denna mening av den kulturella och känslomässiga basen för ritualernas uppsving. Ritualer har hög samtidshastighet. Det finns en kulturell marknad för ritualer. Den andra betydelsen utgår från marknadsbegreppet i dess bokstavliga mening, från ritualer som affärsidé. Ritualernas marknad avser då det konkreta, materiella utbudet i form av mässor, handbokslitteratur och specialiserade nischföretag som marknadsför produkter och hela ritualpaket. Ritualer är en god affär. Det finns en ekonomisk marknad för ritualer. Det vi ser är exempel på kulturens ekonomisering och ekonomins kulturalisering som medieforskaren Johan Fornäs så träffande uttryckt det.

Den övergripande fråga som då söker sitt svar handlar om hur moderna ritualer iscensätts på upplevelsernas marknad. I ritualernas praktik – i handgrepp, rekvisita och utformning – sammanflätas gestaltningen av privata önskemål om upplevelser bortom vardagen med kollektiva ideal i fråga om smak och stil. Samtidigt som intimitet och närhet betonas i livsloppets ritualisering, regisseras de personliga känslorna efter diskursiva scripts. I medierna utspelas ett livligt offentligt samtal om måsten och möjligheter kring firandets omfattning och utformning. I spänningsfältet mellan privat och kollektiv identitet konstrueras ritualernas många betydelsebottnar som både privata känslodeklarationer och som normativa redskap. ■

När grå ekonomi blev svart

KOMMENTAR/ Ekonomi och etik. Enrons och WorldComs fall sätter fingret på vikten av styrelsernas oberoende roll och förmåga att bekämpa företagsledningarnas utsvävningar. Även banker och revisorer har anledning till självrannsakan.

Kulmen nåddes i juni i år när WorldCom tillkännagav att 3,8 miljarder dollar i kostnader avsiktligt hade bokförts som investeringar. I kölvattnet på den våg av företagsskandaler som skakar USA letar man nu febrilt efter syndabockar. Anklagelser riktas till höger och vänster, och trycket på åtgärder är stort. Reaktionen är stark från politiskt håll, inte minst för att medelklassen har sett sina pensionsbesparingar gå upp i rök.

Oenigheten om vad som orsakade skandalerna och vad som måste göras är

Av
Karin
Thorburn
Ph.D. och biträdande
professor i ekonomi vid
Dartmouth College

emellertid stor. I ett tal i juli uppmanade president Bush landets företagsledare att ta ett större etiskt ansvar. Han gav sitt stöd till förslag om att företagsledningen under ed skall intyga riktigheten i bolagets finansiella rapportering, och krävde längre fängelsestraff för bedrägeri. Förtroendet för bokföringen skall återställas genom att siffrornas kvalitet garanteras av vd och ekonomichef, med risk för personligt ansvar och upp till 25 års fängelse.

Sarbanes-Oxley Act of 2002 antogs i juli, och närmare 1000 toppchefer har redan bestyrkt bolagets senaste årsredovisning. Kritiska röster varnar för att en omställ-

ning till en mer konservativ bokföring med lägre redovisade vinster kommer att orsaka ett börsras. Men företagets förmåga att generera kassaflöde beror inte på redovisningsprinciperna och det är den förmågan som värderas. Ett allvarigare problem med samhällsekonomiska konsekvenser är om risken för att hållas personligt ansvar generellt hämmar villigheten att ta sunda affärsrisker.

MÅNGA FRAMHÅLLER det spridda aktieägandet och styrelsens bristande kontroll som roten till det onda. I USA är det vanligt att ledande befattningshavare innehar

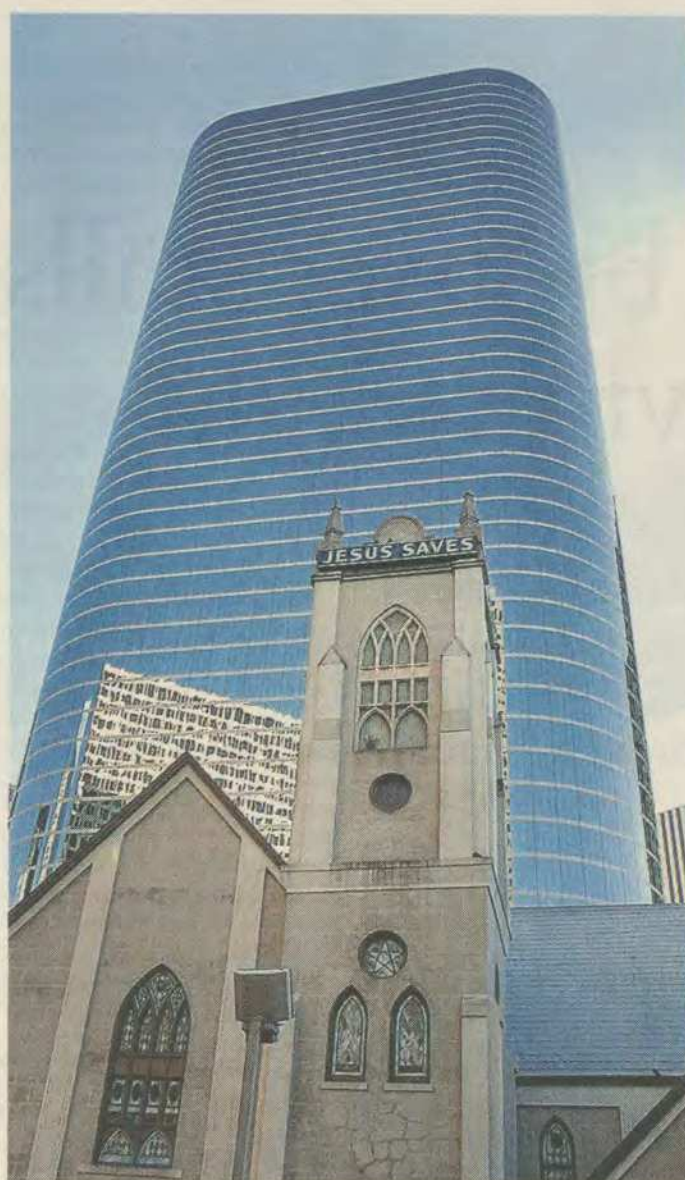
flera av styrelseposterna och att vd är styrelsens ordförande. Det är tveksamt om en styrelse som kontrolleras av företagsledningen kan utöva någon reell tillsyn. Reformivrare kräver att styrelsen skall ha en majoritet oberoende ledamöter som inte arbetar inom företaget och att redovisnings-, kompensations- och nomineringskommittéer endast skall bestå av dessa.

Att vara företagsextern är dock inte tillräckligt för att en styrelsemedlem verkligen skall vara oberoende. Som regel föreslås nya styrelsemedlemmar av företagets ledning och det är svårt att bli invald i styrelsen mot ledningens vilja. Styrelsen arbetar nära vd i en rådgivande roll, vilket gör det svårt att samtidigt kritiskt granska verksamheten. Det skall mycket till för att gå emot en vd som har hjälteförklarats av omvärlden. Vid en första anblick föreföll det till exempel som om Enron hade en oberoende styrelse med bara två insiders. Men när man skrapade på ytan framkom att det fanns starka band mellan de enskilda ledamöterna och Enrons grundare Kenneth Lay, bland annat genom bidrag till institutioner och politiska kampanjer.

Lika viktig som styrelsens oberoende är frågan om vilket ansvar ledamöterna skall ha. Styrelsearbetet i Enron har granskats av en av senaten utsedd kommitté. Utredningen ger en skrämmande bild av en styrelse som undvek att se varningssignaler, underlät att ställa svåra frågor till företagets ledning, tillät ledande chefer att vara motpart i transaktioner och beviljade stor bonus till företagets ledningsgrupp. Kommittén drar slutsatsen att styrelsen bidrog till Enrons kollaps genom att grovt försumma sin plikt att tillse verksamheten och att begränsa företagsledningens utsvävningar. Det är emellertid inte klart att styrelsens medlemmar förstod vad de gjorde och att de tittade bort med avsikt. Tänk om den bristande tillsynen var resultatet av en olycklig kombination av godtrogenhet, dumhet och otur? Vad som behövs är utbildning av styrelsemedlemmar, så att de lär sig att utöva en kritiskt granskande funktion.

Många börsbolag letar i dag efter fler oberoende ledamöter. Samtidigt har det blivit allt svårare att rekrytera erfarna och kunniga personer, som är villiga att utsätta sig för risken att hållas personligt ansvarig om något går fel. Kostnaden för det försäkringsskydd som bolagen normalt köper åt styrelsen har stigit och försäkringsbolagen kräver betydligt mer insyn än tidigare. Av större betydelse för de enskilda ledamöterna är att de flesta ansvarsförsäkringar inte gäller om det har förekommit oegentligheter inom företaget. Hur kan man skydda sig mot det? En personlig ansvarsförsäkring kostar mellan 100 000 och 2 miljoner dollar, vilket skall jämföras med ett genomsnittligt arvode på 150 000 dollar för en oberoende styrelsemedlem i ett större börsföretag.

DE OPTIONER SOM många företagsledare fått i stort antal utpekats som en annan bov i dramat. Avsikten med optioner är att toppcheferna skall tänka som aktieägare

Dubiös etik i företagsvärlden.
Enrons högkvarter i Houston.

Foto: Corbis/Scanpix

och inte som byråkrater. Det har dock aldrig stått klart hur mycket optioner som behövs för att bli en bra representant för ägarerna. Under senare år har tre fjärdedelar av ersättningen till de högsta cheferna betalats i form av optioner. Nu hävdas att optionerna har tvingat fram ett kortsiktigt fokus på börskursen. De enorma vinster som kunde realiseras vid höga kursnivåer sägs ha drivit företagsledningen att visa fram ett bra resultat med vilka medel som helst. Sådana teorier understöds av att toppchefer i flera fall sålde när börskursen stod som högst, innan raset tog fart. I Enron förvärras skandalen av att aktier i de anställdas pensionsfonder var låsta under samma period.

I USA belastas bolagets resultaträkning inte förrän optionerna utnyttjas, vilket ofta är flera år efter tilldelning. Det höjs nu röster för att optioner, liksom annan ersättning, skall belastas företagets resultat när de delas ut. Skillnaden är dock att optioner aldrig medför någon utbetalning från företaget, utan bara en utspädning av aktiernas värde. Några bolag, med Coca-Cola i spetsen, har meddelat att de på eget initiativ kommer att kostnadsföra optioner vid tilldelning. Experter uppskattar att årets resultat skulle minska med i genomsnitt 17 procent för de största börsbolagen (S&P500) om utestående optioner till anställda tas upp som en kostnad. En klar nackdel med att kostnadsföra optioner vid tilldelning är att de är svåra

att värdera, vilket öppnar nya möjligheter för manipulation av företagets resultat.

DE SENASTE MÅNADERNA har också bankerna kommit i blickfånget. Den amerikanska finansinspektionen, SEC, utreder om de banker som strukturerade enheterna runt Enron var delaktiga i att information undanhölls från allmänheten. Finansanalytiker anklagas för att ha gett köprekommendationer kort innan bolag gått i konkurs, och toppchefer i telekombolagen tilldelades stora aktieposter i heta börsintroduktioner, allt i syfte att banken skulle få mer affärer. WorldComs Bernard Ebbers gjorde till exempel en vinst på 11 miljoner dollar på de nyintroduktioner han fick av Salomon Smith Barney.

Bankernas ansvar vid arrangerande av finansiering är också på tapeten. Två månader innan WorldComs konkurs placerade bankerna ett obligationslån på 12 miljarder dollar, varav hälften användes till att betala av bolagets banksskulder. Som resultat har bankerna en fordran i konkursen på endast 3 miljarder dollar, jämfört med 30 miljarder dollar i fordran från obligationsägare. Det utreds nu om bankerna använde sig av insiderinformation för att rädda sitt eget skinn.

Så har vi revisorerna som såg genom fingrarna med den aggressiva bokföringen. Ett av problemen är att revisionsbyråerna säljer konsulttjänster som genererar betydande intäkter. Enrons kostnad för konsulttjänster utförda av deras revisor, Arthur Andersen, var högre än kostnaden för revision. Andersens ansvarige partner hade sin bonus knuten till firmans uppdrag hos Enron och var ovillig att gå emot sin klient. Byråns undermåliga interna kontrollsystem tillät det lokala Houstonkontoret att godkänna Enrons redovisning, trots protester från en central expertgrupp inom Andersen. Nu inrättas ett centralt tillsynsorgan som skall granska branschen och revisionsbyråer får inte längre sälja konsulttjänster.

SÅ VEM SKALL TA PÅ SIG skulden för att det kunde gå som det gjorde? Är problemet så enkelt som brist på etik? Det är klart att folk blir upprörda när Tycos vd Dennis Kozlowski låter aktieägarna betala 18 miljoner dollar för hans lägenhet i New York eller 2 miljoner dollar för firandet av hans hustrus 40-årsdag. Det ironiska är att de som nu framstår som de största bovarna – Ebberhart, Kozlowski, Lay, och nu senast Jack Welsh – för bara något år sedan hyllades som vår tids främsta företagsledare. Kanske makt korrumperar. Många beslut har fattats i en gråzon, och det är viktigt att vara uppmärksam på när den zonen övergår till svart.

Vi kommer antagligen att se en period av mer öppenhet, mer information, kritiskt granskande och lägre topplöner. Men vad som händer på sikt är inte lätt att sia om. Det är egentligen bara en handfull företag som har misskött sig, av mer än 9 000 börsnoterade företag i USA, och bedrägerier är inget nytt. Skillnaden är bara att bolagen nu är så stora, och det individuella pensionssparandet så utbrett, att effekterna berör så många fler. ■

Kinesiska bronser ställs ut i syfte att vinna guld

Antika föremål tagna ur sitt sammanhang.

En museiutställning med bronsåldersfynd från Sanxingdui visas nu utanför Kina. Utmaningen borde bestå i att placera dem i rätt miljö för att de bättre skall kunna förmedla kunskap om sin samtid.

MAGNUS FISKESJÖ

Antropolog och sinolog, chef för Östasiatiska museet

DE MEST SENSATIONELLA upptäckterna i den kinesiska arkeologins historia, ett hittills okänt bronsåldersrike vid Sanxingdui, "Tre stjärnors kullar", i sydvästra Kina kan nu återigen beskådas utanför landet. Seattle Art Museum i USA har producerat utställningen *Ancient Sichuan: Treasures from a Lost Civilization*, som nyligen togs ned på Metropolitan Museum of Art i New York, men mellan den 2 augusti och 10 november finns den tillgänglig i Kanada på Royal Ontario Museum i Toronto.

Utställningen är imponerande, föremålen monumentala. Kinesiska arkeologer fann 1986 offergravar från cirka 1200 f.Kr., fulla med brända, sönderbrutna bronser, jade och elfenben. De upptäckte en två och en halv meter hög staty av en man på ett elefantpodium, märkliga jättemasker i brons som liknar varelser från yttre rymden, med utstående tuber som ögon och märkliga spretande huvudbonader. Även så kallade "pengaträd", solhjul och berg av elefantbetar fanns bland fynden.

Mycket var helt okänt och orsakade en veritabel chockvåg av intresse och ny forskning. Det finns numera ett museum vid själva fyndorten Sanxingdui, men originalföremålen visas sällan utan hålls bakom lås och bom. Det är definitivt värt besväret att ta sig dit för att se detta urval. Sanxingdui har skakat om den gängse historiesynen ordentligt: Här, långt ute i det imaginära barbariska mörkret, hade det funnits en egen skulptur- och brons-

Bronsåldersfynd. Masken med de utstående pupillerna, fågeln och guld tigern är tretusen år gamla föremål från Sanxingdui i Kina. Hästen och skötaren får dela plats med de andra fynden trots att de är 1500 år yngre.

© Seattle Art Museum

tradition, som går att jämföra med lyxen och glittret i öster. Det var osannolika fynd, givet den traditionella föreställningen om att staten Kina byggdes enbart i det nuvarande rikets östra delar. Här producerades under bronsåldern (cirka 2000–500 f.Kr.) kopiösa mängder brons. Knappast någonstans i världen investerade man så mycket i bronser som i antikens Kina. De användes i offerceremonier som hyl-

lade förfäderna, och som statusgävor kungar och aristokrater emellan. De var helt enkelt sprängbräddor för den politiska process som var den kinesiska statsmaktens tillblivelse.

Bland Sichuanfynden fanns också sådana bronskärl. Man hade haft förbindelser med, och liknade delvis, det politiskt ursprungliga Kina. Vad den nya upptäckten och de nya fynd i närheten som nyligen offent-

liggjorts visar är att Kina inte ska förstås som en nation, utan som en process inbegripande en hel region. Mittens rike har inte varit en skapelse av något utvalt kinesiskt folk, med en snävt definierad rasmässig, kulturell eller etnisk bas.

DEN STORA katalogen (*Princeton University Press*) med samma titel som utställningen är den bästa översikten hittills i den omfattande Sanxingduilitteraturen. Den är även rik på dokumentation av konst från perioderna efter det att Sichuan inkorporerats i det nya kinesiska imperiet. En del sådant visas i utställningen, vilket inte är helt lyckat. Att lägga till sådana föremål är måhända utslag av lokalpatriotism, och det är mera tvivelaktigt att marknadsföra med budskap om förlorade civilisationer, som signalerar att det handlar om att i Hollywood-stil ramla över det ena glömda Atlantis efter det andra – inte om att se vår historia som ett begripligt sammanhang.

Detta visar också att det tillstånd vi känner som moderniteten på intet sätt är överstämmande. Dit hör ju att man ser civilisationer eller kulturer som isolerade essenser, som uppstår eller dör som vore de biologiska arter; ett slags kvastfeningar, som den moderna människan kan dyka ner till i historiens djup och lysa på med sin ficklampa. Endast på sådana grunder kan man beskriva Sanxingdui som en förlorad civilisation, och inte som en del av ett sammanhang som går att utforska och till och med förstå. Inte konstigt att några föreslagit att bronsmaskerna föreställer utomjordingar – de utgör den mest radikala formen av "dom", som det moderna "vi" är förtrogn med.

Problemen med utställningen bottenar i den kinesiska ideologi som styrt restaureringen och presentationen av föremålen, och hur de sedan utnämns till konst, enligt västerländsk ideologi och terminologi. Här talar vi inte om begreppet konst i en befriande och skapande innebörd, utan i stället om objektfetischismen, ett föremåls fängelse.

Ett par år efter upptäckten av de antika föremålen besökte jag de kinesiska konservatorerna i San-xingdui och såg restaureringsarbetet, som traditionsenligt drivs mycket långt i Kina. Själva termen för konservering, *xiufu*, betyder reparera och återställa. Det bottnar i en traditionell konfuciansk önskan om att förhålliga antiken. Det gäller inte minst alla nedärva klenoder: arvegods, sköna ting som cirkulerat bland samlare eller fynd från utgrävningar. De lagas och putsas till den grad att de nästan blir som nya. Önskan är inte att se dem som de är – eller ens var – utan som de borde ha varit. Ett grandios exempel är det nya, påkostade Shanghai-museet på stora torget i staden. Själva museibyggnaden är formgiven som en enda jättelik prestigebrons; de antika bronserna i utställningarna har ofta restaurerats så långt att besökaren undrar om de verkligen kan vara tusentals år gamla, vilket tillhörande skylt anger. Likadant är det här, tyvärr, med många av de utställda föremålen. I Sverige är vi numera ängsliga för att reparera för mycket, och lagar mest för att förhindra förfall. Vi vill

gärna att tre tusen år ska få synas. Kanske har detta att göra med att vi nordbor genom historien oftast befunnit oss i civilisationens utkanter. Bristen på skrytoobjekt har tvingat fram en viss ödmjukhet. Men det hänger i ännu högre grad samman med det moderna, förhållande värdesättandet av det autentiska, som vi har gemensamt med resten av västerlandet. I industrialismens och masskonsumtionens tidevarv trängtar vi efter det äkta, och museerna förväntas tjäna som kommersialismens motpol och som ett autenticitets tempel.

Museerna är moderna institutioner *par excellence* och fungerar som bastioner för en musealisering, som sveper fram genom hela samhället, långt utanför museernas väggar. Man kan säga att ett liknande segeråg nu går genom det alltmer moderna Kina – det har bara inte nått bronsåldersfynden ännu. Därför sopas spåren av tidens tand nitiskt bort; sprickor fogas samman, grus borstas bort, och de missfärgningar som glöd och sot från brännoffren en gång förorsakat ersätts av den blekgröna framtoning, som ett antikt bronskärl "egentligen" skall ha – allt till fosterlandets ära.

Här döljer sig ännu ett dilemma: är de musealiserade föremålen att betrakta som bricker i ett spel om status och prestige, eller alternativt

som verktyg för en aktiv förståelse av det förflutna, i syfte att agera i nuet och förändra framtiden? Det är ju inte bara autenticitetsnostalgin som blir lidande, när man går för långt i polerandet. Den kinesiska restaureringsivern och själva utställningspresentationen i utställningen Antikens Sichuan: Skatter från en förlorad värld samverkar i realiteten till att göra föremålen till ett nytt slags prestigeföremål. Ur ett klassiskt kinesiskt perspektiv är det inte helt fel, bronserna var ju ursprungligen i högsta grad till för att skryta med. Och nu blir de nummer i en samtida olympiad, där guldmedaljen går till den nation – eller provins – som kan visa upp de ståtligaste fornsakerna. Tävlingsgrenen är det klassiskt moderna konstmuseets traditionella presentationsform, som passar väl ihop med detta nya kinesiska syfte. Just genom att de utnämns till det här slaget av konstföremål, som på Metropolitan, isoleras föremålen medvetet från sitt historiska sammanhang utanför museitemplets väggar där de tronar i ensamt majestät i varsin städad glasmonter. Finast av alla glänser maskerna där bladguld sitter kvar.

Men skenet bedrar. Just här framstår de steriliserande museipiedestalerna som en särskilt svår förbrytelse mot den underbara potential som föremålen faktiskt besitter att förmedla kunskap om sin egen och vår historia. Går vi tillbaka till fotografier från utgrävningarna finner vi att dessa spektakulära bronsen inte alls var

uppradade på altare eller ordnade gravgåvor. De hade offrats på ett våldsamt vis i djupa gropar där föremålen nedlades sönderslagna i en salig röra. Salig, just för att detta inte var någon godtycklig förstörelse (som om det varit en fiendes hämnd), utan ett dramatiserat offer. Arkeologin låter oss observera att groparna var avsiktligt konstruerade. Förstörelseorgien var en medveten handling, där man fränhände sig föremålen. Just denna radikala avsägelse är förstås det centrala element som konstituerar ett "offer", till skillnad från gåvor människor emellan.

Skulle då inte utställningen som medium ha kunnat närma sig händelserna i Sanxingdui, och slå en bro tvärs över de 3 000 år som skiljer oss från dem? Jo visst, det vore egentligen utmaningen. Men här har man ju färdats i andra

riktningen. Det hjälper inte att man monterat upp ett enstaka, estetiserande bruntonat fotografi av en offergrav. Presentationen framstår ändå som ett stort våld på sökandet efter svar på den frågeställning, som är San-xingdui. Man har helt enkelt kapitulerat inför vår egen tids behov av att rada upp sina pokaler, nu på västerlandets villkor, i modernitetens tempel. Föremålen blir salongsfäliga fetischer att dyrkas ett och ett av den senmoderne besökaren. Man går miste om tillfället att göra föremålen till länkar till våra medmänniskors liv och tanke på andra sidan av avgrunden som finns mellan oss och dem.

VAD ÄR ALTERNATIVET? En möjlighet som finns till hands för arkeologiskt material – men nästan aldrig när det gäller föremål på drift på de globala antikmarknaderna – är att ta de ursprungliga rumsliga arrangemangen på allvar. Gör en jämförelse med hur man närmat sig utmaningen på ett annat kinesiskt arkeologiskt museum: museet vid Institute for History and Philology, Academia Sinica i Taipei. Här arbetar man också med föremål från bronsåldern, massiva gravgåvor från Shangdynastiens kungagravar vid Anyang, som utgrävdes av den unga vetenskapsakademien på 1920-talet. Man har på ett genialt sätt, rum för rum, tagit fasta på själva den ursprungliga rumsliga distributionen, som blir nyckeln till orienteringen genom hela museet från prestigebronserna till människooffren.

Denna innovativa ombyggnad har genomförts med inspiration från institutets förre chef Tu Cheng-sheng, som numera leder det berömda Palatsmuseet i Taipei. Det inger hopp om reformer även på den institutionen, som hittills också mest fungerat som konstmuséal uppställningsplats för de nationalklenoder som nationalisterna fick med sig till Taiwan 1949 från det kinesiska fastlandet. Till och med Palatsmuseet har djupa rötter ned i alternativa, spännande kinesiska museitraditioner, som man nu kan bygga vidare på. På detta område har även vi mycket att lära. ■

Elefantman. Den två och en halv meter höga bronsfiguren höll troligen en elefantbete i sina gigantiska händer. Piedestalen är uppbyggd av fyra elefanthuvuden.

©Seattle Art Museum

Den nya ekonomin finns kvar efter IT-boomen

I tre mycket olika avhandlingar analyseras informationssamhällets anatomi och konfliktlinjer. Mats Benner menar att IT inte var en fluga, utan fick utvecklingen att skifta spår under 1990-talet.

ALLTSEDAN OLJEKRISEN 1973 har världen sökt efter en ny lång ekonomisk våg att rida på. Vid 1990-talets mitt föreföll drömmen ha blivit verklighet. En "ny" ekonomi hade trätt i den "gamla" ställe, med en närmast inflationsfri tillväxt uppbyggd kring dynamiskt IT-företagande och ackompanjerad av visioner om ett frihetligt och öppet samhälle. Men inget varar för evigt. Redan i början av år 2000 tycktes luften ha gått ur denna nya ekonomi. Sedan dess har börskurser rasat, IT-miljarderna gått upp i rök och många visionära utrop fått ätas upp. I dag har IT ersatts av skog och kläder som börsens stöttepelare, och i samhällsdebatten har bredband och frihetsrevolutioner ersatts av lag och ordning, vård och omsorg. Den sorglösa attityden hos Internetpionjärerna är passé, i dag gäller i stället tagelskjorta och grundlig pessimism inom näringslivet.

Var då den nya ekonomin bara en kort dröm? Somliga vill mena att föreställningarna om ett nytt samhälle och en ny ekonomi faktiskt bara var luftslott, och att föreställningarna om ett kunskaps- eller informationssamhälle var djupt ohistoriska. IT-boomen under 90-talet skulle med andra ord bara vara ett efemärt fenomen, eller åtminstone inte del i något epokskifte. Det "helt nya" var bara en krusning på ytan, en mindre rörelse i det stora hela.

Möjligen är det lite väl enkelt att döma ut föreställningarna om en ny ekonomi och ett nytt samhällskontrakt på grundval av några äventyrliga företagens bankrutt eller ett tillfälligt, om än djupt, bakslag för telekomindustrin. Många tecken tyder i stället på att samhällsutvecklingen på allvar skiftade spår under 1990-talet. Informationsteknologin, som naturligtvis inte alls är så ny utan har vuxit fram gradvis under efterkrigstiden, mognade under detta decennium och fick

Av

MATS BENNER

OFFENTLIGHETENS NYA RUM Teknik och politik i Sverige 1969-1999

Lars Ilshammar

Örebro universitetsbibliotek, 2002 (380 s.)

TRANSNATIONAL DYNAMICS @DEVELOPMENT.NET Internet, Modernization and Globalization

Paula Uimonen

Almqvist&Wiksell International, 2001 (241 s.)

FRAMTID.NU Flyt och friktion i ett snabbt företag

Robert Willim

Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag
Symposion, 2002 (184 s.)

THE INTERNET GALAXY Reflections on the Internet, Business, and Society

Manuel Castells

Oxford University Press, 2001 (304 s.)

sitt radikala genombrott i samhället. Det är naturligtvis Internet som är själva symbolen för detta skifte. Med Internet, men också med mobiltelefonin, utvecklades informationsteknologin till att bli var mans och kvinnas angelägenhet, även om tekniken redan tidigare förändrat industri och handel. När IT nu på allvar invaderade samhället ställdes också mycket på huvudet. Helt nya möjligheter för kommunikation öppnades, nya marknader utvecklades, nytt kapital strömmade till dessa nya marknader och de politiska institutionerna fick helt nya frågor på sina bord.

I allt kom därför 1990-talet att präglas av sociala, ekonomiska och politiska experiment, om man ska våga sig på ett omdöme om det förlidna årtiondet. Naturligt nog har detta så småningom provocerat fram ett antal historieskrivningar och analyser av informationsteknologins betydelse, som går djupare än de futuristiska och ofta lite förhastade samtidsproklamationerna. Tiden tycks nu, när den första framgångsryan lagt sig, vara mogen för en rimlig värdering av informationssamhällets anatomi, konfliktlinjer, sociala förhållanden och ekonomiska struktur.

TILL DEM SOM VAR tidigt ute med att se Internet som en del i en kraftfull omvandling av samhället som helhet hör den berömde sociologen Manuel Castells. I en överraskande lågmäld bok som kom ut förra året, *The Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business, and Society*, söker han teckna de djupgående förändringar som han menar kommer i Internets efterföljd. Castells presenterar, tämligen schematiskt och översiktligt, några indikationer på att nätverks- och informationssamhället är här för att stanna, alla dotcomkonkurser och andra bakslag till trots. Han finner dessa tecken bland annat i den alltmer fragmen-

Kommersiellt nät.

Lars Ilshammar varnar för att Internet formas till en marknad där dörren är stängd för den som inte kan betala.

Grafik: H&S Produktion/Corbis/Scanpix

terade ekonomin, med flytande gränser inom och mellan företag. Sådana lösa ekonomiska former hade knappast kunnat existera utan informationsteknologin, som därför fungerar som en sorts motor för helt nya sätt att organisera ekonomin. I det nya arbetslivet skapar informationstekniken oändade möjligheter att kommunicera, oberoende av tid och plats. Gamla frizoner som semestrar, helger och utlandsresor vävs obönhörligt in i arbetets sfär med teknikens hjälp.

Andra tecken på att tekniken driver fram nya sociala former är framväxten av teknikburna intressegemenskaper ("personalized communities"), där nätet gör det möjligt att skapa möten mellan likasinnade över hela världen. Vi kan enklare välja vilka vi vill möta, oavsett var i världen de finns. Därför kan vi, menar Castells, själva forma vår sociala omgivning på ett helt annat sätt än före Internets genombrott. Kulturen och det allmänna medvetandet har också formats av Nätet. Castells beskriver spridningen av en hackerkultur långt utanför dataexpertens värld. Vår tids hjältar är de innovativa datoranvändarna, som tänder gränser för vad tekniken förmår. Att en 30-årig datortekniker från Finland blivit en ikon för en hel värld säger en hel del om tidens ideal och om vilka gemensamma referenser som finns i dagens samhälle.

De kanske mest tydliga och gripbara indikatorerna på samhällsomvandlingen är de Internetkluster som vuxit fram, i form av täta sammanbyggnader av Internetföretag med ackompanjerande serviceinfrastruktur. De finns i New York, Seattle, Denver, München, London, Stockholm, för att bara ta några exempel. Koncentrationen är ibland rent påtaglig, som i New Yorks "Silicon Alley" och i kvarteren kring Stureplan, även om börsrasen som sagt skördat sina offer både där och här. Men det är långtifrån bara i metropolerna som förändringarna syns. Nära nog varje liten stad håller sig med uppkopplade kaféer, och det går nästan inte att tänka sig en offentlig eller privat verksamhet som inte på något sätt är anknuten till Nätet.

I EN GANSKA TUNN VOLYM samlar Castells därför en mängd samtidsobservationer, välformulerade och övertygande. Som ett manifest för ett nytt samhälle och en ny ekonomi fungerar det utmärkt, med sin starka betoning av det radikala skiftet i samhällets uppbyggnad. Det naturliga steget därefter är att mer i detalj studera Nätets

inverkan på samhälle, ekonomi och politik. För den som vill få en litet mer solitt underbyggd bild av vad detta nya samhälle egentligen är, vilka konfliktlinjer som uppkommer och intressen som möts, finns det nu ett antal nyutkomna avhandlingar att tillgå.

Det kanske mest uppenbara uttrycket för att någonting mycket djupgående trots allt hände under 1990-talet är den hastiga tillväxten av Internetföretagandet. Från att från början ha varit en sorts undergroundföretag, med den ena foten i ungdomskulturen och den andra i den etablerade ekonomin, blev företag som Framfab, Spray, Icon Medialab och andra kelgrisar för riskkapitalbolagen och outhärliga för det etablerade näringslivet, som stod handfallet inför det märkliga och anarkistiska Nätet. Det var inte bara produkten – hemsidorna – som var ny. Också sättet att arbeta på låg långt ifrån de gränande företagens inarbetade former. I Lundaetnologen Robert Willims studie av Framfabs uppgång och nedgång, *framtid.nu. Flyt och friktion i ett snabbt företag*, tecknas bilden av en kamp mellan olika slags ideal inom näringslivet. Framfab framstår, i Willims fina etnografiska skildring, som en företagsvärldens anomali, några grabbar som hamnade i rampluset eftersom de gamla jättarna inte förstod sig på eller behärskade den nya tekniken.

På sikt var affärsidén, att ta ut häftiga konsultarvoden för relativt enkla uppgifter, omöjlig. Efter den kaotiska inledningsfasen, när konsulterna agerade vägröjare och vägvisare, gick verksamheten att inordna i de gamla hierarkierna. Uppdragsgivarna behärskar numera tekniken själva och konsulterna anlitas betydligt mer sällan. De överlevande Internetföretagen lever därför på betydligt magrare diet i dag än för bara några år sedan. Den mer djupgående betydelse som Internetföretagen stod och fortfarande står för ligger på ett annat plan än det tekniska. Det handlar om företagets roll som bärare av en ny näringslivsideologi, och av en utopisk, frihetlig, lekfull och prövande attityd till arbetet och företagandet. För dem och för deras medarbetare framstod Internet som ett löfte om att nya tekniska kunskaper inte skulle komma att malas ned i en trög och etablerad hierarki.

Det småskaliga och självstyrda gerillakriget var företagets ledstjärna. Man vände sig emot storföretagens gigantomani och byråkrati. En del av dessa gamla företagsgiganter, till exempel Telia, blev rent av hatobjekt för de unga företagen. För

AXESS RECENSERAR

**Redesigning Humans
Choosing our
Children's Genes
Gregory Stock
s. 41**

Det finns anledning att liksom Gregory Stock hysa optimism om vad gentekniken kan frambringa, menar Anders Sandberg. Det är vanliga människors önskemål om lösningar på legitima medicinska problem som driver utvecklingen framåt, inte kontroversiella projekt som kloning av människor och djur.

**Koba the Dread
Laughter and the
Twenty Million
Martin Amis
s. 42**

Hur kunde intellektuella i väst godta Stalins historieskrivning? Kristian Gerner har läst en analys om varför man kan skratta åt kommunismen men inte åt nazismen. Slutsatsen i boken är att sanningen i Sovjet var mer osannolik än propagandan.

**Looking at
Life Magazine
Red. Erika Doss
s. 43**

Tidskriften *Life* marknadsförde "the American Dream". Kim Salomon recenserar en historisk tillbakablick på hur 1968 fick denna dröm på fall.

**Gestaltung
Zur Ästhetik des
Brauchbaren
Andreas Dorschel
s. 44**

Modernismens herravälde över formgivningen möter motstånd. Thomas Steinfeld har läst en ung tysk filosof som kritiserar den förhärskande uppfattningen att formen följer funktionen.

**Ordnungen der
Ungleichheit
Stefan Breuer
Politische Publizistik
1919-1933
Ernst Jünger
Människoskymning
Johan Tralau
s. 45**

I Weimarrepubliken möttes extremisterna inom högern och vänstern i en reaktion mot 1800-talets liberalism och marknad. I stället ville revolutionärerna skapa en ny människa och en ny civilisation. Svante Nordin menar att utopister som Ernst Jünger fick uppleva att den efterlängta revolutionen slog fel och att utopin liknade helvetet mer än paradiset.

att kunna tillgodose de ständigt ökade behoven hos kunderna byggde Internetföretagen i stället upp tämligen självständiga celler. Förebilderna hämtades vanligen utanför näringslivets traditionella idéfär. Många inom Framfab hade sin bakgrund i det ideella föreningslivet, och tog med sig mycket av dess ideal om frihet och tillit. Man levde också i populärkulturens närhet, och identifierade sig mer med kulturella rebeller än de klassiska företagariidealerna. Mot en värld av golfintresserade förvaltare och okunniga snobbar ställdes därför ett expressivt ideal med teknikutvecklingen i centrum. Ett viktigt begrepp kom därför att bli *standardtjänst*, förmågan att lära sig och utveckla det redan givna.

De nya idealen syntes också i en otydlig gräns mellan arbete och fritid, mellan lek och allvar, mellan profit och idealism. Man kan beskriva allt detta som ett experiment med hela idén om vad ett företag och en marknad är. Denna lekfullhet växte naturligtvis inte fram ur tomma intet utan underbyggdes av den enorma efterfrågan på Internetföretagens tjänster. Här ligger naturligtvis en stor paradox, eftersom motståndsrörelsen mot de etablerade näringslivsidealerna faktiskt utvecklades i symbios med den "gamla ekonomin".

Själva företaget Framfab levde alltså på utmätt tid. Alltefter dess unika drag på marknaden försvann, tvingades man in i den traditionella ekonomins ideal, med kostnadspress och rationaliseringar. Men då var redan det roliga över, och visionärerna sökte sig till andra verksamheter. Samtidigt är det tveklöst så att många frön för framtiden såddes, och en hel generation av datatekniker skolades in i en företagsvärld helt olik det traditionella näringslivets.

Egentligen är det samma slags sökande och möte mellan visioner och verklighet som porträtteras i Lars Ilshammars *Offentlighetens nya rum – Teknik och politik i Sverige 1969–1999*, en avhandling i historia vid det unga universitetet i Örebro om IT-politikens historia i Sverige. Informations- och kommunikationsteknologin framstår i Ilshammars avhandling som vidöppen, formbar och utvecklingskraftig. Detta dock under förutsättning att det finns en medvetenhet om att tekniken inte i sig har någon riktning och någon given utvecklingsbana. Här kommer politiken in, som en kraft som kan artikulera en demokratisk vilja i förhållande till tekniken. Ilshammars studie är något så intressant och innovativt som en polemisk avhandling. Den är formellt otadlig med sin noggranna och skickligt strukturerade genomgång av det politiska systemets sätt att hantera den nya tekniken. Som en underström i texten finns emellertid en plädering för ett starkt demokratiideal, där informationsteknologin skulle kunna utgöra en viktig del i en fördjupning av det medborgerliga deltagandet i förvaltningen av samhällets gemensamma angelägenheter. Detta ideal har dock, framkommer det, förfuskats, främst av politiker som inte kunnat stå emot experter och marknadskrafter.

Det finns naturligtvis en tydlig historisk linje i förhållandet mellan teknik och politik. Från att teknikens centrala roll i omdaning av det svenska samhället tidigt betonats, framför allt genom användningen av datorer i administrationens tjänst, kom datorernas mörka sidor att lyftas fram i samband med revideringen av efterkrigstidens samhällskontrakt. När debatten om användningen av administrativt datastöd, datalagrade personuppgifter, samkörning av dataregister och

folk- och bostadsräkningar kom upp runt 1970 nådde den populära debatten om teknikens användning något av en höjdpunkt.

Ilshammars dokumenterar den fortsatta debatten om informationsteknologins mål och medel, och beskriver den som en lång och obruten förfallprocess efter den lovande inledningen kring 1970. Politikerna har hela tiden haft svårt att se de långsiktiga konsekvenserna av olika beslut, och de är i händerna på experter, som driver sina specifika och tämligen snäva intressen. Ett exempel på denna politiska valhänhet var när kabelnätet byggdes ut parallellt med telenätet. Då tog politikerna hastigt och litet oväntat sin hand ifrån denna nya infrastruktur, och i stället fick Televerket och privata intressenter uppgiften att utveckla och tillämpa den nya tekniken. Och det med känt resultat, där kabel-tv främst kommit att specialiseras på enklare nöjen snarare än ett brett utbildande och informerande ansvar. Om någon ska utpekas som boven i detta drama, är det socialdemokratin som, rädd för att förknippas med förbudsmoralitet och allmän storebrorsattityd, ville hålla sig borta från regleringar och statsintervention. Samtidigt såg Televerket möjligheter att bredda sig och öppna nya marknader.

Också avregleringen av telemarknaden framstår i Ilshammars skildring som en seger för snäva vinstintressen och ett oreflekterat marknadstänkande. I den allmänna avregleringsivern under sent 1980-tal öppnades stegvis

den svenska telemarknaden för fler intressenter, för att sedan kulminera i skapandet av vad som ofta beskrivs som Europas öppnaste marknad för telekommunikationstjänster. Målsättningen har hela tiden varit att öka konkurrensen och sänka kostnaderna, medan icke-ekonomiska målsättningar lyst med sin frånvaro.

ILSHAMMARS STUDIE VÄGLEDDES alltså av starka värderingar. Författaren flaggar ganska ogenerat för sina egna värderingar i rubrikval ("gemensamt blir privat", "nattväktarstaten träder fram"), så det är egentligen helt följdriktigt att han träder fram i helfigur i den avslutande exkursen om Sveriges framtid som "IT-nation". Här är det knappast den genomsnittliga avhandlingsförfattaren som talar, livrädd att vara för djärv och provokativ. Ilshammars tar utan blygsel till orda och beskriver hur en demokratisk och egalitär IT-politik borde utformas. Lämnas tekniken i marknadens hand blir den en ägodel snarare än en rättighet, med allt vad det medför av kommersialisering, enkelsparighet och segregering. Man behöver inte ta till sig hans analyser i alla avseenden för att ändå klart se att politiker har haft svårt att hantera den nya teknologin och skapa ett regelverk som har någon beständighet för framtiden.

Ilshammars tecknar också en ganska oroande bild av IT-politikens bidrag till försvagningen av medborgarbegreppet i riktning mot betydligt mer fragmenterade identiteter som klient, konsument och kund. Även om den tekniska utvecklingen inte helt kan formas av politikerna finns det ändå perioder när viktiga vägval görs. Det hot för framtiden som målas upp är att informationsteknologin blir ensidigt kommersialiserad och endast kan nyttjas på marknadens villkor. Det är ett viktigt påpekande eftersom Nätet ofta beskrivs som en zon fri från kommersialismen. I själva verket kan nätets frihetlighet vara på väg att förvandlas till en illusion. Nätet riskerar att bli en marknad som vilken annan som helst, där de

flesta dörrarna är stängda för den som inte kan eller vill betala. Då behövs balanserande krafter, till exempel i form av offentliga rum på Nätet och teknisk infrastruktur som är öppen för alla.

PAULA UIMONEN, SOCIALANTROPOLOG från Stockholms universitet, tar också upp Internet i ett samhälleligt sammanhang i *Transnational Dynamics@Development.net: Internet, Modernization and Globalization*. Hon studerar nätets betydelse för den sociala och ekonomiska utvecklingen i tredje världen. Hennes slutsatser är – återigen – att teknologin i sig inte är en omdanande kraft, utan att det är i kombinationen av olika faktorer som tekniken formas. I studiet av omvandling i Laos och Malaysia syns tydligt hur den nya tekniken fogas in i en övergripande föreställning om modernisering och utveckling. Det globala informationssamhället framstår inte heller som någon vidöppen och platt samfällighet. Snarare tycks det vara lika asymmetriskt och hierarkiskt som den industrialiserade världen, även om tekniken i sig inte är ansvarig för det. Det är i stället den gamla uppdelningen i centrum och periferi som överlever också i informationsteknologins era.

Inte bara tematiken – informationsteknologin i tredje världen – är ovanlig. Också Uimonens sätt att skriva är okonventionellt. Hennes avhandling är ett uttryck för framväxten av en ny art av det akademiska arbetet. Det är personligt hållet, öppet och resonerande, med författaren som en väl synlig aktör snarare än en osynlig kraft. Man lär sig ibland mer om författaren än ämnet vid läsningen av denna nya typ av texter, som på ett ibland litet kuriöst sätt blandar det analytiska med det personliga, närmast biografiska. Detta syns också i analysen. Det finns intressanta glidningar i Uimonens resonemang. I linje med den konventionella visdomen av i dag ser hon Internet som en kraft som utformas i sociala och kulturella sammanhang, samtidigt som hon uppenbarligen inte helt kan frigöra sig från tanken att Internet i sig har revolutionerande egenskaper som kan slå sönder dessa sociala och kulturella ramar. Det är ju också detta som är det intressanta, bortom det litet triviala påståendet att tekniken formas i sociala sammanhang. I informationsteknologin ligger faktiskt något djupt och starkt omvandlande och omdanande, som gör att man faktiskt kan tala om ett omvandlat samhälle och en ny ekonomi. Låt vara att nytt möter gammalt och att tekniken alltid måste användas och praktiseras för att få genomslag, men vissa nya tekniker öppnar faktiskt horisonter som knappast kunnat anas tidigare.

All viktigare teknik utvecklas i cykler, från utopi över kris till mognad. Så var det när massproduktionen sakta slog igenom i samhället, och så lär det också bli med informationsteknologin och nätverksekonomin. Teknik och ekonomi formas i en utdragen process, präglad av hur politiken, företagen, organisationerna och medborgarna förhåller sig till de nya möjligheter som öppnas. 1990-talet – den period som porträtteras i böckerna – var löftenas tid, där intet tycktes omöjligt. Det fanns en utbredd tro att lösliga nätverk snabbt skulle ersätta tröga hierarkier och etablera helt nya sätt att producera och konsumera. I dag lever vi i bakruset efter utopierna, och försöker hitta en mer realistisk roll för informationsteknologin i arbete, ekonomi, kultur och sociala relationer. Någon väg tillbaka till världen före Nätet, nätverksföretagandet och de digitala finansmarknaderna finns emellertid inte. Vi får leva med de nya villkoren och fortsätta att försöka skapa vår historia under dem. ■

Gentekniken är redan här

REDESIGNING HUMANS
Choosing our Children's Genes

Gregory Stock

Profile Books, 2002 (288 s.)

UNDER VÅREN 2002 publicerade den amerikanske statsvetaren Francis Fukuyama sin bok *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution* (recenserad i *Axess* nr 4). Den utlöste en stor debatt i USA om gen- och bioteknikens effekter på människan och samhället. Ungefär samtidigt utgavs *Redesigning Humans: Choosing our Children's Genes*, författad av Gregory Stock, medicinare och ansvarig för UCLA:s program om medicin, teknik och samhälle. De båda författarna har sedan mötts i olika debatter om sina respektive böcker.

De flesta debattböcker om gen- och bioteknik är ganska lika varandra. Först ges en mycket grundläggande beskrivning av tekniken, sedan följer en lång lista med ledande frågor där författaren inte ger något svar, men genom frågornas ton leds läsaren till en önskad slutsats. Ofta slutar de därefter tvärt i ett generellt fördömande av strävan att leka gud genom gentekniken. Det är olyckligt, eftersom det definitivt behövs en mer nyanserad analys av detta svåra ämne.

Stock försöker ge en sådan, och genom sitt mer teknikoptimistiska perspektiv lyckas han bredda debatten och föra in nya argument. *Redesigning Humans* vidgar vad som går att säga i en debattbok om genteknik. Den är lättillgänglig för lekmannen, även om den på sina ställen skulle må bra av en djupare utredning. Boken handlar om vad författaren kallar *germline choice techniques*, det vill säga ingrepp eller metoder som påverkar människans arvs massa, antingen direkt som vid genterapi och genetisk modifikation, eller genom urval som preimplantatorisk genetisk diagnostik (genetiska tester av embryon). Han beskriver väl hur olika metoder fungerar och hur de samverkar som en helhet.

I många bioetiska anföranden hävdar man att en viss teknik eller utveckling är önskad, farlig eller omoralisk, eftersom den möjliggör att man kan skräddarsy barns gener och egenskaper, så kallade *designer babies*. Men vad är det egentligen för fel på sådana barn? frågar Stock. Förvånansvärt sällan görs en noggrannare analys av de sociala och etiska konsekvenserna av genetisk modifikation av människor. Fukuyamas analys är ett av de viktigare undantagen. Men medan han besvarar frågan med att designerbarn hotar vårt mänskliga värde, kommer Stock fram till den motsatta slutsatsen: de är resultatet av något djupt mänskligt.

Provokativt kallar Stock sin boks första kapitel för "The Last Human", vilket anspelar på Fukuyamas berömda bok *Historiens slut och den sista människan* (1992). Vi är kanske de sista människorna, men inte för att historien slutar med oss eller för att vi dör ut som släkte i en stor katastrof, utan därför att en gradvis, progressiv självförändring med hjälp av gentekniken kan förändra våra efterkommande så mycket att de skiljer sig radikalt ifrån oss. Men denna snabbspolning av evolutionen, mänsklighetens övergång till det post-

mänskliga, behöver inte alls vara det onda som Fukuyama hävdar att det är, menar Stock.

TEKNIKEN FÖR MÄNSKLIG genmodifiering är, som Stock påpekar, på väg på bred front, inte för att många eftersträvar just denna teknik, utan därför att den ligger i skärningspunkten mellan reproduktionshjälp, kloning, genteknik på djur och växter, nya biotekniskt framställda läkemedel, genterapi och andra områden. Det är vanliga människors önskemål om helt vanliga lösningar på olika fullt legitima medicinska problem som driver utvecklingen framåt, inte isolerade forskare à la Panos Zavos och Severino Antinori med sina ifrågasatta mänskliga kloningsprojekt. Annars skulle den inte ha så bred genomslagskraft.

Även om varje forskarlag, institution eller företag enbart arbetar på sina egna oförargliga eller önskvärda tekniker, blir kombinationen av alla dessa framsteg något betydligt mer radikalt än väntat. Gen- och bioteknikens framsteg är inte ett smörgåsbord, från vilket vi lätt kan plocka ut det vi finner acceptabelt, utan de är ofta sammanlänkade med tekniker som redan ses som "main-

Framtidens människa. Gentekniken kommer att snabbspola evolutionen så att kommande generationer skiljer sig radikalt från oss, menar Gregory Stock.

© Digital Art/Corbis/Scanpix

stream" i dag. Om man till exempel är rädd för möjligheten till skräddarsydda barn, borde man ha dragit gränsen redan vid en i dag så accepterad teknik som provrörsbefruktnings. När en teknik blir relativt billig och användbar för tusentals laboratorier runt om i världen, och en tillräckligt stor andel av befolkningen finner den godtagbar, kommer den att användas.

STOCK FÖR EN TÄNKVÄRD diskussion om hur gentekniskt införda egenskaper skall kunna kontrolleras. En av de viktigaste möjligheterna är att det går att skapa genetiska modifikationer som inte nedärvs, även om de finns i alla kroppens celler. Genom att placera de nya generna på en konstgjord kromosom (en teknik som redan existerar) kan man undvika att de skriver över annan genetisk information; därmed får man ett visst mått av kontroll över deras uttryck. Dessutom går det att arrangera så att denna extra kromosom inte nedärvs. I könscellerna klipps helt enkelt den konstgjorda kromosomen sönder och den kan därmed inte överföras till kommande generationer. Utvecklingen av denna teknik är fullt möjlig,

delarna finns redan i den biotekniska verktygslådan. Det intressanta är att detta framsteg skulle underminera ett av de vanligaste argumenten som anförts mot genmodifikation av människor, nämligen att de inte bara påverkar den tilltränkta mottagaren, utan också otaliga kommande generationer. Detta visar hur tekniken i dag, genom snabba och oväntade förändringar, bollar tillbaka frågorna till frågeställarna.

Ibland andas Stocks bok en smula teknikdeterminism, men det är svårt att komma ifrån resonemanget om man vill föra debatten framåt och visa på möjligheterna. Det händer tyvärr alltför ofta att forskare inte vill uttala sig om eller avfärdar som science fiction alla de möjligheter som inte existerar i dag eller inte är direkt förutsägbara. Avfärdanden av denna typ har också riktats från olika forskarhåll mot *Redesigning Humans*. Problemet är att forskarna då överlämnar åt andra att ta hand om debatten och beskriva forskningen. Stock är emellertid också kritisk mot dem som går för långt i sin teknikoptimism, och förutspår enkla och fullständigt revolutionerande tekniska framsteg inom en mycket snar

framtid. Det är lätt att bygga upp utopiska och dystopiska scenarion om gentekniken, men de visar mer vilka förhoppningar eller farhågor dess upphovsmän har i dag, än ger oss en god bild av vad framtiden egentligen kommer att frambringa.

STOCK MÅ INTE HA Fukuyamas akademiska status, men han visar övertygande att det inte existerar någon konsensus i denna fråga och att konsensus inte heller är troligt. Hans teknikoptimistiska position är ovanlig i debatten, men inte så ovanlig som den kanske var tidigare. Fler och fler tänkare ifrågasätter den biokonservativa positionen. Åsikter, filosofier och trosuppfattningar går isär för mycket även inom de relativt homogena västländerna (och ännu mer i jämförelse med andra kulturer). Även om en viss åsikt kan bli dominant och få maktbarnas öron betyder det inte att den är allmänt omfattad och kommer att efterlevas. Frågan blir i stället hur man kan skapa de konstruktiva kompromisser och gradvisa regleringar som behövs.

I Fukuyamas vision skapas först starka, globala och reglerande institutioner vilkas exakta värdegrund inte specificeras, utan man låter denna växa fram med tiden. Stock svarar med sin vision, som i stället går ut på att skapa institutioner och regleringar först när dessa visar sig behövas. De fokuserar då mer på faktiska problem, i stället för att på förhand skapa förbud mot faror vi tror oss se. Institutionerna får växa fram samtidigt med sitt värdemässiga innehåll, och byggs ihop med det. Regleringar är inte gratis, de har en kostnad för både individ och samhälle, som vi noga bör överväga. Finner vi att regleringar bör ske, måste vi fokusera mer på felaktig användning av en teknik, inte på tekniken i sig.

Det är uppfriskande och hoppgivande att en statsvetare som Fukuyama och en medicinare som Stock kan debattera samma ämne och tillföra idéer och argument från både humaniora och naturvetenskap. Det behövs en debatt om gentekniken som går längre än dagens ofta låsta positioner. Då kan tekniken och dess effekt på samhället sättas in i ett djupare sammanhang där filosofi, samhällsvetenskaper och naturvetenskaper samverkar i stället för att dra åt olika håll. Gregory Stocks bok *Redesigning Humans* är ett lovvärt steg i den riktningen.

ANDERS SANDBERG

Stalinismens förföriskhet

KOBA THE DREAD
Laughter and the Twenty Million

Martin Amis

Hyperion, 2002 (306 s.)

HITLER VILLE FÖRVANDLA Sovjetunionen till ett samhälle av slavar. Det var till synes ett realistiskt mål. "Men så slår det en att det redan var ett imperium av slavar". Den engelske författaren Martin Amis ger i sin nya bok, *Koba the Dread. Laughter and the Twenty Million*, ett porträtt av Stalin (Koba) utan försonande drag. Kommunismen var en moralisk katastrof helt i klass med den nazistiska. Men, hävdar Amis, det går att skratta åt kommunismen men inte åt nazismen. Den skillnaden beror på vår uppfattning om de två ideologierna och de samhällen de präglade, inte på att de skulle vara kvalitativt olika.

Martin Amis referensramar är brittiska och ryska. Det brittiska kan generaliseras till intellektuella i väst, det ryska till det kommunistiska och östeuropeiska. Det biografiska och personliga vävs in i det politiska och historiska. Det biografiska är familjen – Martin Amis är son till Kingsley Amis – och faderns och Martins vänner som historikern Robert Conquest, den ungerske historikern Tibor Szamuely och den engelske författaren Christopher Hitchens. Kingsley Amis, född 1922, var kommunist mellan 1941 och 1956. Conquest fanns i samma krets och förblev en nära vän till familjen, men var inte kommunist bortsett från ett flyktigt moment. Szamuely var brorson till en minister i Béla Kuns kommunistregim i Ungern 1919 och växte upp i Sovjetunionen. Amis presenterar honom som en avhoppad historiker som visste vad kommunismen var, eftersom han varit med om att bli utrensad, arresterad och satt i fångläger.

Martin Amis är född 1949. När han växte upp i 1960-talets England upplevde han hur fadern och dennes vänner kallades fascister i den brittiska debatten. Skälet var att de var antikommunister. På 1970-talet kom Martin till vänstertidskriften *New Statesman*. Han lärde känna den nya vänstern under dess glansdagar. *New Statesman* grundades av 1900-talets mest framstående Sovjetbländade: H.G.Wells, George Bernard Shaw och Beatrice och Sydney Webb. Wells mötte Stalin år 1934 och beskrev denne som den mest uppriktiga, schysta och hederliga människa han mött. Shaw besökte Sovjetunionen under den stora svälten i början av 1930-talet och rapporterade om ett välmående folk. Vid samma tid skrev makarna Webb sin stora bok om Sovjetunionen som en ny civilisation. Den andra upplagan av denna hyllningsbok kom ut 1937, samma år som terrorn kulminerade.

1930-talets europeiska vänster hyllade Sovjetunionen som ett bättre samhälle än det amerikanska. Debatterna präglades av jämförelser mellan kända förhållanden i väst och förmodade levnadsvillkor i öst. Den vänster som Martin Amis mötte på 1970-talet var minst lika Amerikafientlig, men den hade förlorat hoppet om Sovjetunionen. Trotskij stod för den aldrig förverkligade kommunistiska idealstaten. Nu arbetade Amis på *New Statesman* men hade läst Solzjenitsyns första två böcker om Gulagarkipelagen. Stalins terrorstat var uppenbarligen grundlagd av Trotskij och Lenin. Hans tankar gick till den andra stora

terrorregimen i 1900-talets Europa. Han ville diskutera med Hitchens om Stalins Ryssland och Hitlers Tyskland. Det var ett ämne som denne hade reservationer inför. Regimerna kunde inte jämföras moraliskt, eftersom "Lenin var en stor man". Det skulle bli en mycket lång diskussion, menade Hitchens. Men för Amis var vännens reaktion ändå ett tecken på framsteg. Nu kunde man diskutera huruvida Sovjetunionen var bättre än Nazityskland. En gång i tiden hade frågan gällt huruvida den var bättre än USA.

MARTIN AMIS BYGGER sin analys av Sovjet-samhället och Stalin dels på samtal med Conquests och Szamuely, dels på en genomgång av forskningen på 1990-talet om Sovjetunionen, inbegripet Conquests böcker samt de många dokumentinsamlingar som har givits ut av ryska och amerikanska historiker. *Koba the Dread* redogör för forskningsläget, och är försedd med både index och en utförlig bibliografi. Men den är mycket personligt hållen. Den är en essä, även i den meningen att frågor om moral, ansvar och livshållning står i fokus. Genomgången av forskningen görs till en underhållande historia genom att kritiska och apologetiska eller revisionistiska perspektiv ställs mot varandra. Vid den ena polen

Hedersknyffel?

H.G. Wells beskrev Stalin som den mest uppriktiga, schysta och hederliga människa han mött.

Foto: Corbis/Scanix

finns Conquest. Hans hållning karaktäriseras bäst genom svaret till förläggaren, när det av vänstern fördömda pionjärverket om Stalinsystemet *Den stora terrorn* från 1968 skulle ges ut i en reviderad upplaga tjugofem år senare. Boken fick bara ett tillägg till titeln: *A Reassessment*. Förlaget kunde inte svälja Conquests eget förslag: *I Told You So, You Fucking Fools*. Vid den andra polen finns den ledande revisionisten J. Arch Getty. Getty blev känd som revisionist när han gav ut *Origins of the Great Purges* 1985. Han drev tesen att det inte hade förekommit någon massterror under Stalin, och om det skett några övergrepp så berodde det på spontana initiativ nerifrån, bakom ryggen på ledaren. Framför allt har revisionisterna strävat efter att tona ner antalet dödsoffer under Stalinregimen. Amis finner att Getty och kollegan Roberta Manning i en ny bok, *Stalinist Terror. New Perspectives*, fritar Stalin från ansvaret för mordet på partiledaren i Leningrad, Sergej Kirov, år 1934. Getty avfärdar som folklöre påståendet om att Stalin skulle ha legat bakom mordet. Forskardebatten har dock fortsatt. Amis konstaterar att om Getty fortsätter att revidera i oförminskad takt kommer det att sluta med att han påstår att bara två människor dog i den stora terrorn och att bara en bonde blev lätt bleserad under kollektiviseringen.

Koba the Dread ger ett porträtt av Stalin som både människa och politiker. Den sovjetiske ledarens omöjliga behandling av undersåtarna motsvaras av en lika omöjlig behandling av familjemedlemmar, släktingar och "vänner" (det känns fel att inte använda citationstecken här). Men Amis är noga med att sätta in Stalin i ett kommunistiskt och europeiskt sammanhang. Till jämförelsen med Hitler och dennes verk kommer en analys av Lenins och Trotskij's handlingar och ord. Stalin var en trogen lärjunge till den ryska revo-

lutionens stora ledare. Han förvaltade bara sällsynt nitiskt den terrorstat som de båda hade grundlagt.

AMIS BOK SKILJER sig från den vetenskapliga litteraturen om Stalin och Sovjetunionen genom det konsekventa moraliska perspektivet. Analysen utgår från begreppen hyckleri och skratt. Varför valde så många i väst att tro på de grövsta lögnerna och skamlösa undanflykter och bortförklaringar? Varför accepterade man hyckleri? Och varför kan man skratta åt Stalin och kommunismen på ett helt annat sätt än åt Hitler och nazismen? Hur kan man skratta åt tjugotusen döda för Stalins terror? Amis har stannat för denna siffra. Nyligen har en rysk granskningskommission under Aleksandr Jakovlev fastställt siffran till trettiofem miljoner för perioden 1917-1945.

Brydd över problemet att Stalins historieskrivning och propaganda gick hem i väst medan fristående kritiska analyser avfärdades, kommer Amis till slutsatsen att Stalins version var trovärdig. Den verkliga historien, den historiska sanningen, var orimlig. Den var omöjlig att tro på. Sanningen kan finnas i detaljerna för den som har lite fantasi. Avhopparen Tibor Szamuely var känd för att stiga upp mycket sent. Hans hustru förklarade att det var en vana han hade med sig från Stalins rike. Där vågade man inte lägga sig före gryningen, eftersom NKVD:s arresteringspatruller opererade i nattens mörker. Man reflekterar över vilka bråda timmar säkerhetstjänsten måste ha haft under sommarmånaderna i Leningrad med dess berömda vita nätter. Skrattretande?

Amis konstaterar att det mest sorgliga i historien om Stalin är att han var en avgudad ledare. I ett land där man tog avsked av familjen när man gick till arbetet, eftersom man inte visste om man skulle återvända på eftermiddagen, var Stalin utomordentligt populär. Visserligen var folkets kärlek ett resultat av indoktrinering och en effekt av det enorma offentliga hyckleriet, men faktum kvarstår. Undersåtarna var offer för samma bländverk som de revisionistiska forskarna i väst, nämligen att NKVD bedrev terror – om det nu fanns någon – utan Stalins vetskap. Amis anför en anekdot om två män på en gata i Moskva som suckande säger till varann: "Om bara Stalin visste...". Men det var ingen anekdot, och det var inte några vanliga ryssar. De som samtalade var Ilja Ehrenburg och Boris Pasternak. Varför förvånas över Wells, Shaw och makarna Webb?

Det mesta kunde bli brottsligt i Sovjetunionen. Det fanns gamla brott, som att ha varit socialist-revolutionär, anarkist eller mensjevik. Det fanns nya, som knäfall för väst och beröm av amerikansk teknik. Det fanns brottet att vara jude. Amis går igenom jüdeförföljelserna i Sovjetunionen. De började under kriget och blev systematiska under slutet av Stalins regim. Stalin blev dessutom den första kända förnekaren av Förintelsen. Judarnas särskilda lidande under nazismen förtegs även efter Stalins död i Sovjetunionen och dess lydstat. Amis påpekar att fram till 1989 var museet i Auschwitz ett monument över förnekelsen av Förintelsen. Den judiska katastrofen tonades ner till förmån för temat "kampen mot fascismen". Historien om monumentet över nazisternas massaker i Babij Jar i Kiev 1941 är ett annat exempel.

Amis håller dock fast vid ett ryskt perspektiv, vid de tjugotusen eller trettiofem miljonerna döda. När Stalin begravdes kvävdes mer än hundra människor i trängseln: "Balsamerad i sin kista fortsatte Stalin med det som han verkligen kunde: krossa ryssar". Martins dotter heter faktiskt Clio, men hennes smeknamn är Butyrki.

KRISTIAN GERNER

Ögonvittne till livet

LOOKING AT LIFE MAGAZINE

Red. Erika Doss

Smithsonian Institution Press, 2001 (286 s.)

I HISTORISKA TILBAKABLICKAR utnämner vi gärna formativa skeden eller händelser. Vi söker brytpunkter för att orientera oss i det förflutnas landskap. En av dessa brytpunkter under efterkrigstiden är när 1960-talet var på väg in i 1970-talet. Under 1960-talets första år rådde i västvärlden en bred konsensus om vad som var gott och vad som var ont, antingen det handlade om världspolitik eller livsstil. Men under decenniets gång urgröptes etablerade föreställningar. Politiska, moraliska och sociala konventioner ifrågasattes och alternativ synliggjordes. Traditionella världsbilder fungerade inte längre som ideologiska och politiska rättesnören. Året 1968 har fått symbolisera den definitiva omvälvningen, men förändringen blev inte minst synlig under 1970-talet. Proteströrelser, kollektivt boende, hippies och demonstrationer är några av tidsmarkörerna.

Under 1970-talet tog samhällsdebatten ett steg åt vänster, men vad hände med dem som försökte stå kvar på den liberala plattformen, som försökte anpassa sig till tidsandans färdriktning utan att överge sina traditionella värderingar? I en antologi om den amerikanska tidskriften *Life* tangeras denna problematik. Tidskriften påverkades i högsta grad av tidsandan, samtidigt som den försökte att försvara "the American Dream". Resultatet blev att *Life* förlorade sin ideologiska plattform, sin identitet, och fick läggas ned. Visserligen gavs den åter ut 1978-2000, men utan att spela samma roll.

Life var bildtidningen med den röd-vita ikoniska logotypen. Första numret utkom 1936 och ganska snart var upplagan ett par miljoner. År 1960 passerade upplagesiffrorna sexmiljonerstrecket, men efter fyra förlustår fick den läggas ned 1972. I programförklaringen angavs att målsättningen med tidskriften var "To see life", att se världen och vara ögonvittne till de stora händelserna. Känslan för vardagens små mänskliga problem skulle sammankopplas med en medvetenhet om de stora historiska drivkrafterna. För initiativtagarna handlade det om att redigera bilder till en sammanhängande historia, att göra en effektiv berättelse av de ögonblicksfragment som bilder utgör. I fotoessayer utvecklade tidskriften en visuell retorik. Liknande retorik användes exempelvis av den svenska bildtidningen *Se*.

Första numret, Life 1936.

Reportagebilderna var huvud-

sakligen svart-vita, medan intensiva färger användes i annonserna. I bokens inledningsavsnitt påpekar Erika Doss att blandningen av instruktiva artiklar och fotoessayer med behaglig och lustbetonad reklam i färg gav tidskriften en speciell rytm och ett flöde präglad av dynamik och förändring. *Life* blev en viktig del i en "mainstream"-modernistisk estetik. Läsarna vägledades i vad de skulle anse om politik och Elvis och fick råd om vilka bilar eller skinkor de skulle köpa. *Life* bidrog till att forma amerikanska attityder samtidigt som den var en del av den amerikanska kulturen.

Life kan sägas återspegla västvärldens efterkrigstidsutopier och visioner. Den stod för nationalism, kapitalism och klasslöshet blandat med förtroende, optimism och en blind tro på "the American way". Det var den moderna tidskriften som marknadsförde medelklassdrömmen och den liberala myten. Att hamna på framsidan av *Life* signalerade succé och kulturell prestige. Tidskriften kan naturligtvis, som Doss påpekar, ses som en fantasi-konstruktion. Den idealiska amerikanska medelklassen fanns inte trots *Lifes* övertygande visualisering. Men tidskriften stod fast vid sina ideal.

De kristna värderingarna utgjorde ett viktigt inslag i *Lifes* föreställningsvärld. Inte minst under det kalla krigets första period fanns en strävan efter att återupprätta nationens kristna identitet. I tidskriften användes bilder av religiös natur för att framhäva våld, förtryck och förstörelse i totalitära systems namn. Religiösa motiv ställdes i motsats till fascism och kommunism, vilka betraktades som vedervärdiga karikatyrer av religion. Sekularisering, totalitarism, socialism och ateism ansågs utgöra hot mot mänsklig frihet.

Lifes roll som marknadsförare av det etablerade samhällets värderingar kommer tydligt till uttryck i synen på kärnvapen. Atomålderns mytologi framträder i all sin tydlighet. Bomberna över Hiroshima och Nagasaki framställdes som en acceptabel fortsättning på konventionella krig och som det enda sättet att bekämpa en irrationell fiende. I *Lifes* värld handlade kärnvapen om intellektuellt och moraliskt mod, uppoffringar och visioner.

Å DEN ENA SIDAN presenterade *Life* sina läsare för spektakulära bilder av vad som kunde hända om det blev ett kärnvapenkrig, bilder som kunde skapa panik hos varje läsare. När tidskriften för första gången publicerade fotografier tagna dagarna efter kärnvapenbombningarna föreställde dessa egentligen varken japaner eller fiender utan helt enkelt människor – skadade, hjälplösa och chockade. Fotografierna hade enligt Peter Bacon Hales till syfte att mobilisera patriotism och stöd för USA:s militära projekt. Det primära var inte att tala om vad som hade hänt japanerna utan framför allt att varna för vad som kunde hända i en värld där även Sovjetunionen förfogade över kärnvapen. Kommunismen demoniserades som ett globalt hot.

Å den andra sidan var *Life* en del i en större kultur som försökte tränga bort den mörka och skräckinjagande sidan av kärnvapenförelser. Atombomben kopplades samman med atom-

energi och betraktades som ett resultat av den rationella vetenskapens utveckling. Idealistiska vetenskapsmän arbetade för en permanent global fred genom att utveckla preventiva kärnvapen. Lydigt presenterade *Life* denna berättelse i specialreportage om kärnvapenlaboratorier och i spektakulära flersidiga färgfoton av kärnvapenmoln. Atombomben blev i *Lifes* värld magnifik och imponerande. Med estetiserande bilder av provsprängningarnas svampmoln framhävdes det ståtliga i kärnvapen. Artiklar och fotoreportage som andades vördnad och betonade det storslagna i kärnvapnen bidrog till att göra kärnvapenkrig acceptabelt och att neutralisera dess förödande verkningar.

Life intresserade sig förstås inte bara för politik utan även för andra fält, exempelvis klassiskt veckotidningsmaterial som middagar, bröllop, cocktailpartyn, invigningar och födelsedagar. Att med kamerans hjälp tränga in i den privata sfären var ett av motiven för att starta tidskriften. Berättelser om de rikas och berömdas livsstil konstruerades utifrån till synes tillfälliga snapshots och visade hur tidskriften definierade den sociala världen. Lyxiga miljöer, prominenta politiker och framgångsrika affärsmän ägnades stort intresse. Under 1960-talet blev emellertid denna typ av material mindre framträdande.

DET FINNS FLERA förklaringar till att *Life* fick läggas ned 1972. En handlar om att annonserna valde tv i stället. En annan tar fasta på den ökande fragmenteringen av massmedierna, inte minst mot bakgrund av framväxten av en rad specialtidskrifter. Men frågan är om nedläggningen inte primärt ska ses som en följd av sammanbrotten för de traditionella amerikanska värderingarna. Kärnvapen betraktades inte längre som okontroversiella. De rikas utsvävningar började ifrågasättas. Kommersialismen betraktades inte längre som ett självklart inslag i samhällsutvecklingen. Definitionen av demokrati och frihet skapade debatt. På en grundläggande nivå ifrågasattes värderingarna *Life* stått för och tidskriften förlorade sin identitet som normbildande och som marknadsförare av "the American Dream".

De traditionella värderingarnas kollaps kom tydligt till uttryck i samband med Vietnamkriget. Tidskriften innehöll avslöjande reportage om kriget i Sydostasien och erkände att USA inte kunde vinna kriget. År 1972 stödde tidskriftsledningen förvisso offentligt president Richard Nixons omval. Majoriteten av journalisterna ville emellertid publicera en petition till stöd för motkandidaten George McGovern, vilket ledningen vägrade. Som John Gennari framhåller i boken behövde den egentligen inte heller offentliggöras. Petitionen hade redan visuellt bekräftats av *Lifes* fotoartiklar om rock'n'roll, Woodstock, LSD, Haight Ashbury, antikrigsrörelse och feminism.

Marijuana, Life 1969

På månen, Life 1962.

The American Dream, Life 1946.

Life hade liksom det amerikanska samhället influerats av motkulturen.

Lifes framstegsideologi rymdes i 1960-talets tidsanda. Decenniet erbjöd samtidigt stora möjligheter för en bildtidning som *Life*. 1960-talet var USA:s mest fotogeniska årtionde, som en av författarna påpekar i boken. I månlandning, politiska mord, minikjolar och protestdemonstrationer fanns en användbar suggestiv visuell dramaturgi. Decenniets konstform rock'n'roll var inte bara en musikupplevelse utan också en visuell upplevelse. Dess betydelse kommunicerades med kläder, ljus, skivomslag och affischer.

Men *Lifes* reportage, som handlade om hur dels kemiska produkter, elektronik, ingenjörsvetenskap, maskinteknik och optisk fysik, dels företeelser som sociala reformer, ny pedagogik, fri kärlek, mode och musik kunde förbättra tillvaron, skapade splittrade och förvirrade framtidsvyer. Reklam för vräkiga bilar, hushållsapparater, djupfryst mat, alkohol, cigaretter, försäkringar och

Myten om den amerikanska drömmen fungerade inte längre. *Life* hade nått medelåldern och förmådde inte navigera i en tid som präglades av ideologisk turbulens.

aluminiumtennisrack-
etar blandades med
reportage om kollek-
tivt boende och hur
man rullade en joint.
Samtidigt påverkades
Lifes tilltal av den nya
journalistiken med
representanter som
Tom Wolfe och Nor-
man Mailer. Författa-
rens subjektiva per-
spektiv och idiosyn-
kratiska röst blev tydli-
gare. Tidskriften var
utifrån sin liberala
plattform öppen för
nya sensationer och
tänkesätt, men fråge-
tecknen blev för

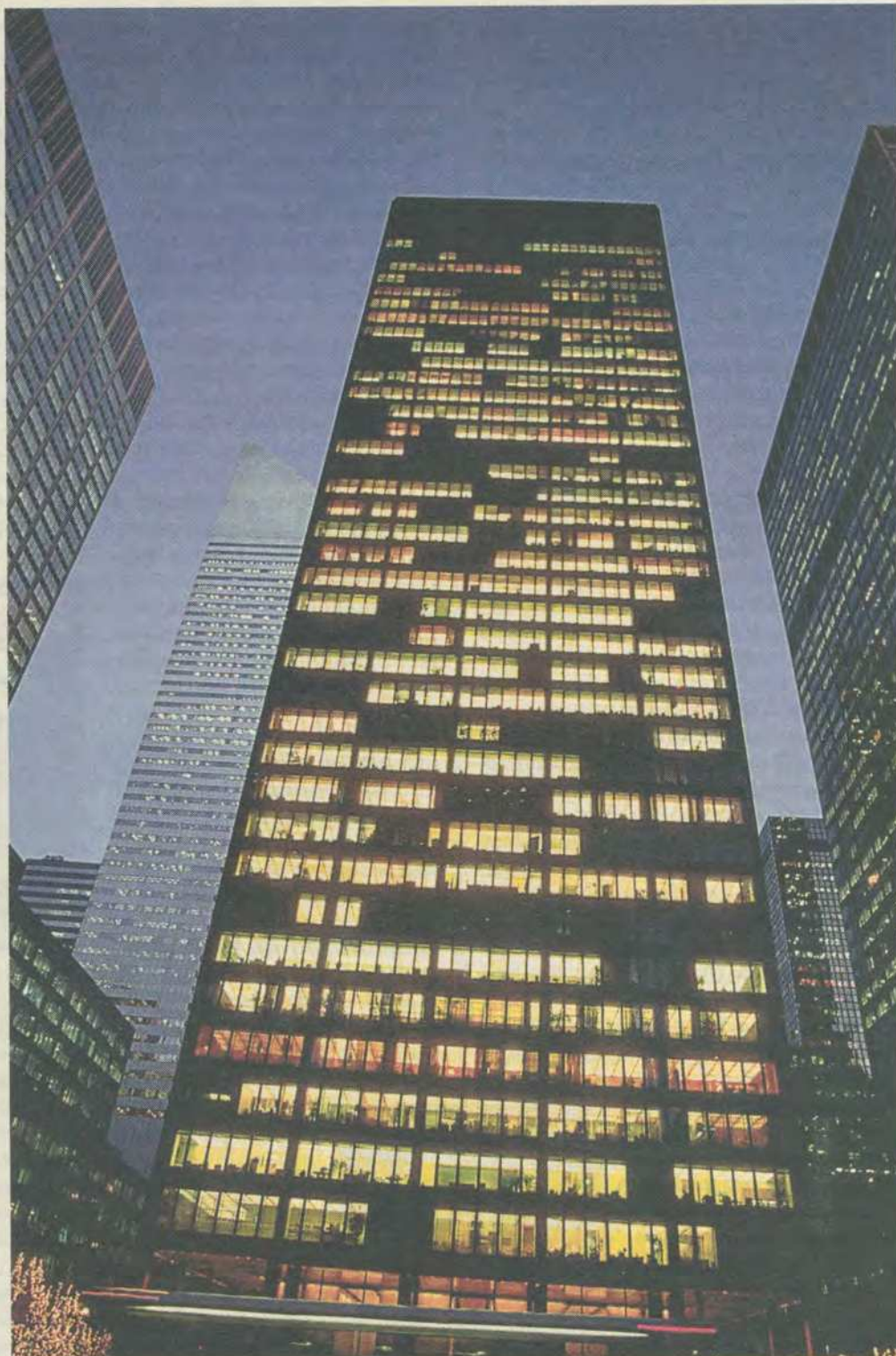
många och det fanns inte längre någon stabil samlande värdegrund.

Lifes temanummer om Woodstock med rubriker som "See Me, Feel Me, Touch Me, Heal Me" och "Lay Back and Groove on a Rainy Day" utmanade trogna och patriotiska medelklassläsare. Artiklarna återspeglade det ideologiska virrvarr som *Life* befann sig i. Tidskriften förmådde inte överbrygga de två Amerika som 60-talet skapade. För många läsare var *Life* på väg mot en total normupplösning. Det ville de inte vara med om och sade därför upp sina prenumerationer.

SEDAN 1930-TALET gjorde *Life* anspråk på att definiera det gemensamma amerikanska projektet. Den tillhandahöll bilder och ord för att uttrycka erfarenheter, idéer och önskemål. Men i slutet på 1960-talet var det inte längre möjligt att marknadsföra konsensusvisionen av det amerikanska samhället. Verkligheten hade förändrats. Myten om den amerikanska drömmen fungerade inte längre. *Life* hade nått medelåldern och förmådde inte navigera i en tid som präglades av ideologisk turbulens.

Förändringarna i slutet av 1960-talet var dramatiska i sin hastighet. Bärare av traditioner och konventioner kom på efterkälken. Historien om *Life* illustrerar hur försöken att både följa och forma tidsandan ledde till identitetskris. Medier, politiska partier och organisationer hamnade i liknande slags kriser. I dag finns det inte samma politiska och ideologiska utmaningar. Svallvågorna efter 1968 har lagt sig. Men spåren är fortfarande tydliga.

KIM SALOMON

Modernismen härskar. Här ser vi Mies van der Rohes byggnad Seagram Building i New York.

© Alan Schein Photography/Corbis/Scanpix

Modernismens uttalade form

GESTALTUNG
Zur Ästhetik des Brauchbaren
Andreas Dorschel

Universitätsverlag C Winter, 2002 (168 s.)

SEDAN Knappt hundra år härskar modernismen över arkitektur och design. Ingen ny historicism, ingen postmodernism, ingen nostalgi har förmått att bryta dess välde. Sådana stilar har kommit och gått, de har följt modets lagar och

aldrig kunnat röra vid de rena, enkla, "sakliga" formernas herravälde. Hur starkt detta faktiskt är, att det aldrig har utsatts för minsta tvivel, blir uppenbart genom den stora entusiasm, med vilken modernismens grundformel gång efter gång upprepas i arkitekturundervisningen, inredningstidskrifter och salongssamtal: "form follows function". Så självklara tycks dessa tre ord vara, att de blir uttalade med skenbar ironi, med höjd röst och imaginära citationstecken – så som man brukar uttala alltför enkla budskap som "bollen är rund" eller "köttet är svagt". Och ingen har hittills vågat fråga vilken form, och framför allt vilken funktion det skall vara tal om.

I ett sällsynt fall av användbar kulturkritik har nu Andreas Dorschel, en ung tysk filosof som undervisar på universitetet i Norwich, ställt sig frågan vad en estetik för bruksföremål egentligen

är. "Användbar" i den meningen att hans lilla bok om *Gestaltung* inte talar om villkoren för en sådan estetik, och knappast ens handlar om dess historia. I stället tar han vad som finns, till exempel formeln om formen som följer funktionen, och prövar dess hållbarhet, dess logik och konsekvens. Och det visar sig snabbt att modernismens grundlagar bygger på tvetydigheter, ja till och med på inre motsägelser. Andreas Dorschels lilla bok är en kritik av läran att ett föremål, som inte representerar något annat än funktion, måste vara ett vackert föremål. Efter hans genomgång blir det faktiskt inte mycket kvar av denna dogm – och inte heller mycket av den moderna vidskepseln med namnet "design", det vill säga förhoppningen att man kan inhandla utvalda industriprodukter för att därigenom förädla ett vanligt liv, ja till och med förvandla det till konst.

VAD MENAS MED KRAVET att formen hos ett föremål skall vara en "nödvändig" konsekvens av dess funktion, som den amerikanske arkitekten Louis Sullivan ställde, en av höghusbyggandets pionjärer? Kravet syftar på ett ideal av effektivitet, enligt vilken en exakt form motsvarar en exakt uppgift. Övertygelsen om att det finns sådana exakta motsvarigheter har frambringat ett antal ting, som med goda skäl kallas för "ikoner" – speciellt vördade bruksföremål som Mies van der Rohes hus, Arne Jacobsens stolar, Achille Castigliones lampor eller tandborstställare ritade av Philippe Starck. Till sammans bildar dessa föremål en förvånansvärt smal, men ytterst strängt behandlad stilkatalog för livet i västvärldens bättre kretsar. Det går inte att bläddra genom en inredningstidskrift utan att möta dessa ting, och helst allihopa på en gång. De har faktiskt blivit "klassiker": de tillhör en kanon, som ibland tycks äga mycket mer auktoritet än vilken helig skrift som helst.

Satsen "form follows function" är dock problematisk av flera anledningar: För det första därför att man kan vända på den. Var och en som förgäves har letat efter en skruvmejsel känner till att man kan vrida en skruv med hjälp av en kniv, ett mynt eller ett kreditkort. "Zweckentfremdung" (att använda en sak emot dess syfte) är detsamma som "Zweckentdeckung" (att upptäcka ett syfte), skriver Dorschel. För det andra är formeln problematisk eftersom en funktion aldrig är ensam, den står alltid i pluralis. Inte ens ett sådant enkelt ting som en skruvmejsel förskonas från att kunna tjäna som hammare, blompinne, gaffel eller mordinstrument, ja till och med – utformad av och försedd med en känd designers märke – som en symbol för god smak och betalningsförmåga. Men om ordet "funktion" kan anta så många betydelser, om det kan bli föremål för fantasin, har "nödvändigheten" som centralt argument gått förlorat. Satsen "form follows function" syftar alltså inte på att ett föremål skall vara byggt för att fungera. I stället är funktionalismen en hyllning till tekniken, precis som historicismen var en hyllning till det förflutna. Modernismen brukar förakta symboliken i alla tidigare stilar. Men det är ett misstag att tro att modernismen inte använder sig av symboler. Ett modernt föremål symboliserar framför allt teknik. Det som har befriats från all ornamentik, konstaterar Dorschel, blir ett gigantiskt ornament slutet i sig själv ("ein maßloses Ornament").

ANDREAS DORSCHEL presenterar sitt ämne på ett lugnt och varsamt sätt, i åttiosex precisa tankesteg. Så pedantisk som en filosof kan vara, utvecklar han sin "bruksföremåls estetik" – en novitet inom filosofin, och en emancipation, ty Imma-

nuel Kants klassificering av gestaltningskonsten som "anhängende Schönheit" ("vidhängande skönhet") har nästan fram till i dag fungerat som ett hinder. Men nu begrundar Dorschel vad som kan betecknas som ett "medel", han funderar över "patina" och utvecklar den estetiska skillnaden mellan att säga och att böja trä, och när han jämför modernismens asketiska föreställningar om ett bra liv med gemytlighetens tjocka fätöljer, så tycker han att de sistnämnda åtminstone var ett ganska användbart tecken på gästvänlighet.

Boken slutar med en kritik av en alltför vanlig sammanblandning, av en mycket bristfällig vardagsfilosofi, som uppenbarligen har funnit många anhängare i vårt samhälle: tron att den skenbara exklusiviteten, utvaldheten som ligger i en väska från Prada, en bil från BMW eller en pepparkvarn från Alessi, lyser tillbaka på ägaren (trots att alla dessa ting är massprodukter): "Design, auf das Leben losgegangen, verhielte sich zu diesem wie die Heiratsvermittlung zur Erotik", skriver Dorschel. ("Design, som man har släppt loss på livet, förhåller sig till detta som äktenskapsförmedling till erotik.") Ju mer kraft, ju mer liv, ju mer själ en människa har, desto mindre är beredskapen att i bruksföremål leta efter sig själv. Ty varje lånad originalitet är inte mer än en billig kopia.

THOMAS STEINFELD

Total mobilisering var Jüngers utopi

**ORDNUNGEN DER UNGLEICHHEIT
Die deutsche Rechte im Widerstreit
ihrer Ideen 1871-1945**

Stefan Breuer

Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2001 (424 s.)

POLITISCHE PUBLIZISTIK 1919-1933

Ernst Jünger

Klett-Cotta, 2001 (800 s.)

**MÄNNISKOSKYMMNING
Främlingskap, frihet och Hegels problem
hos Karl Marx och Ernst Jünger**

Johan Tralau

Symposion, 2002 (206 s.)

DEN SÅ KALLADE Weimarrepubliken var den första tyska demokratin. Den varade under mindre än femton år, utropades i slutet av 1918 efter Tysklands nederlag i första världskriget och gick under i början av 1933 när Adolf Hitler tog makten. Under hela sin existens var den hotad och hatad. Dess brist på legitimitet hade många orsaker. Den hade påtvingats det besegrade Tyskland av segrarmakterna. Den var förknippad med nederlaget och med de skadeståndsbetalningar som i sig var ett hinder för stabiliteten. Den angreps hänsynslöst från vänster och höger. Kommunisterna företog väpnade aktioner avsedda att störta den 1919, 1920, 1921 och 1923. Från yttersta högern utsattes den för allvarliga kuppförsök

1920 och 1923. Under första hälften av tjugotalet drabbades landet av hyperinflation (delvis orsakad av skadeståndsbetalningarna) och invaderades av Frankrike som repressalie när betalningarna uteblev. Efter 1929 träffades Tyskland värre än de flesta länder av världsdepressionen med en ofantlig arbetslöshet som konsekvens. I riksdagsvalen 1932 fick nazister och kommunister tillsammans 319 av riksdagens 607 platser. De som önskade demokratis undergång hade sålunda vunnit majoritet i ett demokratiskt val. Den första tyska demokratin hade upphävt sig själv.

Den polarisering mellan vänster och höger som utmärkte Weimarrepublikens väljarmassor fanns om möjligt än tydligare bland dess intellektuella. Periodens tyska kulturliv var lysande med en explosiv utveckling av kreativitet inom litteratur, konst, musik, teater, journalistik, filosofi och vetenskap. Det innebar också en sorts extremisternas julafton. Av periodens kända förgrundsfigurer tenderade exempelvis Bertolt Brecht, Ernst Toller, Alfred Döblin och Kurt Tucholsky mot kommunismen och extremvänstern medan exempelvis Oswald Spengler, Carl Schmitt, Martin Heidegger och Ernst Jünger tenderade mot den extrema högern. De som verkligen helhjärtat stödde demokratin och Weimarrepubliken var få – man kan nämna Thomas Mann och Ernst Cassirer – och fick aldrig djupare politiskt inflytande.

WEIMARREPUBLICENS VÄG mot undergången illuminerades på detta sätt av många bengaliska eldar. Den erbjöd ett skådespel som fascinerade samtiden och som fortsatt att fascinera eftervärlden. Eftersom Weimarsystemets undergång också efter några år medförde Tysklands och hela det dittillsvarande Europas undergång i ett nytt världskrig hade händelseutvecklingen en räckvidd som är svår att överbetona. Weimarrepublikens historia och kultur har också tilldragit sig uppmärksamheten från en ständigt svällande forskning. Inte minst har man därvid ägnat sig åt utforskningen av den intellektuella extremhögern – giftig, lysande och trollbindande som någon sällsam undervattensvarelse. Stefan Breuers *Ordnungen der Ungleichheit* kan nämnas som exempel på denna forskning med sina idealtypiserande tvär- och längdsnitt genom den så kallade konservativa revolutionens olika teman.

"Den konservativa revolutionen" – uttrycket myntades ursprungligen av Thomas Mann – säger åtskilligt om vad det här var fråga om. Någon konservatism i vanlig mening eller av den typ man associerar med Edmund Burke handlar det nämligen inte alls om. Weimarrepublikens intellektuella höger var inte tillbakablickande, hade ingenting till övers för traditionen. Den var radikal, revolutionär, modern. Ofta var den intill förväxling lik den revolutionära vänstern. Likheterna mellan extrem vänster och extrem höger var i själva verket så påfallande att de blev ett viktigt tema i skedets intellektuella debatt. Thomas Mann var även här den som gav fenomenet ett namn. I hans stora roman *Der Zauberberg* ("Bergtagen") från 1924 förekommer figuren Naphta, som får representera just korsningen mellan vänster och höger. Ingen kan säga om Naphta är kommunist eller fascist, proletär revolutionär eller katolsk ultrareaktionär. Han är allt på en gång. Låt oss tala om ett Naphtasyndrom i Weimarrepublikens intellektuella liv. Samtiden hade också ett annat ord – nationalbolsjevism. Sovjetryssland och Tyskland var de besegrade makterna i världskriget, de som ställdes utanför Weimarsystemet. Storbritannien och Frankrike, i

bakgrunden USA, var deras gemensamma fiender. År 1922 slöt de i Rapallo ett förbund som på sätt och vis förebådade Molotov-Ribbentrop-pakten från 1939. Inrikespolitiskt fann revolutionärerna till höger och vänster sin fiende i borgerligheten, liberalismen, marknaden, 1800-talets samhälle. I dess ställe ville de ha massorna, partiet, kollektivet, den gemensamma rörelsen. I borgarens ställe borde arbetaren och soldaten träda fram.

DEN SOM BÄTTRE än någon annan representerade Naphtasyndromet inom Weimarrepublikens intellektuella höger var Ernst Jünger. Han var en författare av sällsam lyskraft och en tänkare som gör motstånd mot varje klassificering. Att han fångat forskarna till och med här i Sverige är inte förvånande. För några år sedan kom Carl-Göran Heidegrens *Preussiska anarkister*. I år kom Johan Tralau's avhandling *Människoskymning*. I båda dessa arbeten har Jünger en central plats. Numera har det dessutom blivit lättare att följa hans verksamhet under perioden genom utgåvan av hans *Politische Publizistik 1919-1933* (utgiven och med förord av Sven Olaf Berggötz).

Jünger är viktig också av det skälet att han förkroppsligar en omständighet av största betydelse, nämligen att den tyska yttersta högern – liksom den yttersta vänstern – hade sin omedelbara förutsättning i första världskrigets erfarenheter. Jünger var frontkämpegenerationens representant framför andra i tysk litteratur, han blev den så kallade frontupplevelsens lyriker och filosof.

Ernst Jünger (född 1895) var en äventyrslysten ung man. Som skolpojke rymde han hemifrån och anslöt sig till franska främlingslegionen till dess han av sin far hämtades tillbaka. När världskriget bröt ut i augusti 1914 gick Jünger omedelbart ut som frivillig och kämpade sedan genom hela kriget. Sina upplevelser har han skildrat i många böcker. I särklass stod deltagandet i slaget vid Cambrai, historiens första tanksslag. En ny sorts krig, "materialkriget", hade öppnats. Jünger har i hänförelse ordalag beskrivit hur den trupp han tillhörde oförberett kastades in i en lucka som uppstått vid detta tanksanfall:

Över tre kilometer av förött landskap fördes en brottningskamp med maskingevär och granatkastare och under artillerivirvlar som skakade jorden likt födslovänder. Och om man klarade sig undan helskinnad och fann tid för eftertanke måste man häpna över den djärva säkerhet och den strama behärskning av vapnen som här trätt i dagen. Här blev en ny, genom krigets egen hårda tukt bildad ras skönjbar – uppfosttrad i fältslagens skola och förtrogen med de redskap varmed det dödliga arbetet utträttas. Här hade viljan och användandet av medlen förenats till en enhet av högsta krigiska rang.

Detta är fältslaget som utopi, kriget som sköter för en ny civilisation. Vi hade, skrev Jünger, "i materialkrigets skimrande spegel sett sammanbrottet för en hopplöst förlorad tidsålder". En ny sorts människa, förkroppsligad i stöttruppssoldaten, hade gjort entré. Soldaten har inget förblivande kvarter, han är det hårda verktyget för en hård vilja, förutbestämd att dö under angreppet snarare än i sin säng. Han finner livets egentliga mening "i rörelsen genom ett av tusen faror uppfyllt rum".

Jünger bejakade tekniken, moderniteten, framtiden. Det gällde att lätta på packningen, att göra sig av med arvets och traditionens hämningar. Ju mera "kyniskt, spartanskt, preussiskt eller bolsje-

Soldaten.
Borgaren skulle ersättas av en ny människotyp, soldaten, menade Ernst Jünger. Bilden visar en officer från Kaiserjäger-Sturmabteilung.

Foto: ur *Eine ganze Welt gegen uns* (1934)

vistiskt livet kan föras, desto bättre kommer det att bli". Framtidens stat skulle bli en stat av "total mobilisering".

En stor del av frontsoldaterna stupade under världskriget. Jünger överlevde det, därtill med god marginal (ättio år). Han dog först 1998, ett stycke över hundra år gammal. Årtiondena direkt efter kriget var dock hans storhetstid. När den för tapperhet rikt dekorerade officeren Jünger demobiliserades 1918 öppnade sig en ny bana – författarbanan. År 1920 kom *In Stahlgewittern* ("Stålåskväder"), den bok som skulle göra Jünger berömd och som kom ut i fjorton upplagor bara under Weimarrepublikens tid. Den skildrade Jüngers upplevelser som frontsoldat och följdes av flera andra böcker av liknande innehåll.

Jünger blev nu en uppmärksammas skribent inom det läger som vårdade minnena från världskriget och odlade planer på revanschkrig och vars främsta organisatoriska uttryck blev veteranförbundet Stahlhelm. Det var i organ som *Die Ständarte* och *Der Stahlhelm* han nu publicerade sina kommentarer till tidshändelserna. Under en kort

period stod Jünger även nationalsocialismen nära och skrev för *Völkischer Beobachter*. När han bröt med nazistpartiet var det emellertid därför att han var än mer extremistisk än detta och öppet förordade terror i kampen mot Weimarrepubliken. En mer humanistisk inriktad kritik mot nazismen kom Jünger inte att utforma förrän långt senare, strax före och under det nya världskriget.

I sammanhanget bör Jüngers ställning till judefrågan uppmärksammas. Utan ringaste tvekan var han antisemit. Men att som ibland skett påstå att han förespråkade "den slutgiltiga lösningen" är felaktigt. Hans kritik riktades mot assimileringen. Tyskar och judar borde betraktas som två artfrämmande folk och hållas isär. Jüngers formuleringar ger närmast intrycket att han förespråkade en återgettoisering av judarna eller kanske en sionistisk lösning.

JUDEFRÅGAN SPELADE dock en mycket underordnad roll för Jünger, det var andra tankar som sysselsatte honom. Det viktiga var skapandet av den nya människan, den nya civilisationen. Hans

idéer skulle till slut kristalliseras ut i det stora verket *Der Arbeiter* ("Arbetaren") från 1932, där borgarens ersättande med en ny människotyp, arbetaren eller soldaten, förespråkades. Hans tidigare artiklar är dock fyllda av antecipationer.

Jüngers stora tema är revolutionen. Världskriget innebar i sig en revolution. Den pacifistiska vänstern – exempelvis den föraktade Erich Maria Remarque med sin *På västfronten intet nytt* – talade om krigets "meningslöshet". Ingenting kunde vara mera felaktigt i Jüngers ögon. Kriget hade inte varit utan mening, det hade inneburit födslovändorna för en ny kultur. Genom kriget hade 1800-talets Europa, borgarnas Europa, en gång för alla rasat samman. Det som återstod var bara vacklande ruiner. Jünger betraktade skådespelet med jublande skadeglädje:

Eftersom vi är borgarens äkta, sanna, oförsonliga fiender skänker oss hans förruttnande fröjd. Vi är inga borgare, vi är söner av krig och inbördeskrig. Först när allt detta är borta [...] kommer allt att uppenbaras som gömmts i oss av natur, av det elementära, av äkta vildhet, av urspråk, av förmåga till verkligt skapande.

Utbrottet av den stora ekonomiska världskrisen 1929 framkallar hos Jünger nya paroxysmer. Som gammal krigare vädrar han morgonluft, med "apokalyptisk skadeglädje" tänker han på den cyklon som nu skall svepa rent bland de europeiska porslinsbutikerna. Nu kommer borgarna inte mera att ha någonstans att gömma sig.

Framtidsstaten stiger fram ur denna vision. Den skall vara social och nationell. Den skall skapa total mobilisering. Dess människor skall inte vara borgare utan soldater och arbetare. Kriget var inte bara barnmorskan för det nya. Kriget förberedde det nya samhällets form, där individualismen och uppgåendet i privata angelägenheter skulle ersättas av den kollektiva ansträngningen.

Trots kollektivismen går mycket tillbaka på Nietzsche, såsom Johan Tralau insiktsfullt framhållit. Överhuvud är Weimarepublikens revolutionära höger otänkbar utan denne mästare. Hos Nietzsche fanns ett tänkande som var antiegal-

färt samtidigt som det avvisade tradition, historia och kulturarv. Hos Nietzsche fanns ett djupgående hat till borgaren och till hela 1800-talets borgerligt-liberala civilisation. Hos Nietzsche fanns förkärleken för att "leva farligt", för en tillvaro på randen till avgrunden. Liksom Nietzsche vacklade Jünger mellan en stoisk hållning, beredd att acceptera ödet, och en utopistisk, som ville skapa en ny människors.

Politische Publizistik kom ut för sent för att Tralau skulle kunna använda den i sin avhandling, men han noterar i en fotnot att det här "rör sig om en liten sensation i Jüngerforskningen, då Jünger själv vågade låta publicera om artiklarna under sin livstid, och då de varit relativt svår-tillgängliga."

PÅ ETT NYTT SÄTT KAN man i *Politische Publizistik* med dess kronologiska uppställning och föredömliga kommentarer avläsa Jüngers reaktioner på de många sensationella händelserna i Tyskland under perioden 1919–1933. Inte minst intressanta är naturligtvis reaktionerna på Hitlers maktövertagande 1933. De är positiva och kunde knappast vara annorlunda eftersom den nationella revolutionens seger ju hade bort innebära förverkligandet av allt det Jünger kämpat för sedan 1918. Hitler var i lika hög grad som han själv en produkt av första världskrigets erfarenheter och av den ur nederlaget födda revanschviljan.

Ändå är Jüngers reaktioner förhållandevis avmätta. En artikel, "Untergang oder neue Ordnung" ("Undergång eller ny ordning?"), från maj 1933 ställer som rubriken utsäger frågan vad den nationella revolutionen kommer att betyda. Det beror på oss själva, framhåller Jünger, huruvida "den stora omvälvning, som vi sedan länge är inbegripna i, i historien kommer att betraktas som en undergång eller som början till en ny ordning, ett nytt uppåtstigande". Reaktionen är ju ganska sval, knappast en partigångares eller en entusiasts. Jüngers flirt med nazismen tillhörde redan det förflutna. Under de kommande åren skulle hans desillusion enbart fördjupas. I en

roman som *Auf den Marmorklippen* kommer ett tydligt avståndstagande från naziregimen till uttryck.

Som så många andra revolutionärer och utopister fick Jünger uppleva att den efterlängttade revolutionen, när den väl kom, var fel revolution och att utopin, när den väl förverkligades, liknade helvetet mer än paradiset.

ERNST JÜNGER VAR en tämligen exakt samtida till 1900-talet, han var fem år gammal när seklet gick in och upplevde alla dess år utom det sista.

Denna kronologiska tillfällighet kan se ut som en tanke eftersom Jünger representerade så mycket av det som gav det nyss förflutna seklet dess karaktär. Han stod för upproret mot 1800-talet, borgarseklet, med dess liberalism, individualism och kapitalism. Hans stora ögonblick kom med första världskriget, detta krig som störtade 1800-talets europeiska civilisation i gruset. Han blev i krigets spår en revolutionär som jublade inför allt som kunde förstöra borgarnas "porslinsbutiker". Han avskydde den civila normalitetens kalla och enahanda rutiner. Han sökte politiska upplevelser som kunde reproducera hela extasen hos ett bajonettanfall. I motsats till Nietzsche nöjde sig inte Jünger med att leva farligt i tankens värld. Att han dessutom – återigen i motsats till denne – levde länge, är en av hans livs paradoxer.

Ernst Jünger kan inte frångämmas storhet vare sig som tänkare eller som författare. Som tänkare artikulerade han skarpsynt och med sällsynt psykologisk klarhet mycket av det som rörde sig i hans samtid. Som prosastilist ägde han den eruptiva kraften hos ett vulkanutbrott. Det bör tilläggas att hans prestationer, i likhet med vulkanutbrottets, bäst avnjutes på avstånd.

Den som vill göra bekantskap med den märkliga författaren och hans tid kan rekommenderas Breuers rundmålning, Tralaus skarpsinniga analyser och Jüngers egna texter, drabbande som piskrapp, i Berggötz förstklassiga utgåva.

SVANTE NORDIN

**I motsats
till Nietzsche
nöjde sig inte
Jünger med
att leva farligt
i tankens värld.**

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

PATRIK ASPERS: Fil.dr i sociologi vid Stockholms universitet. Han medverkar i projektet *Identitet och Globalisering* vid Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse.

MATS BENNER: Sociolog och verksam vid Forskningspolitiska institutet i Lund.

MAGNUS FISKESJÖ: Antropolog och sinolog, chef för Östasiatiska museet. Han arbetar med en bok om museet i idéhistoriskt perspektiv.

HÅKAN FORSELL: Doktorand i historia vid Stockholms universitet. Han disputerar på en avhandling med titeln *Stadens väktare. Fastighetsägande, lokalpolitik och bostadsmarknad i Berlin & Stockholm 1870–1918*.

KRISTIAN GERNER: Professor i historia vid Lunds universitet. Han har senast skrivit boken *Historiskt perspektiv på Östersjöregionen*.

THOMAS GÜR: Skriftställare. Han var tidigare ledarskribent på *Svenska Dagbladet*.

EVA-CARIN GERÖ: Fil.dr och universitetslektor i grekiska vid Stockholms universitet.

KARIN JOHANNISSON: Professor i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet. Hon har nyligen utkommit med *Nostalgia: En känslas historia*.

BO LINDBERG: Professor i idéhistoria vid Stockholms universitet. Hans senaste bok är *Stoicism och stat: Justus Lipsius och den politiska humanismen*.

SVANTE NORDIN: Professor i idéhistoria vid Lunds universitet. Han har bland annat skrivit *Filosofernas krig*.

KIM SALOMON: Professor i historia vid Lunds universitet. Han leder ett projekt om det kalla krigets historia.

KARIN SALOMONSSON: Fil.dr i etnologi vid Lunds universitet.

ANDERS SANDBERG: Doktorand i beräkningsneurobiologi på KTH. Han är medförfattare till skriften *Som egenmäktiga gudar*.

THOMAS STEINFELD: Fil.dr i litteraturhistoria, författare och journalist. Han är kritikchef på *Süddeutsche Zeitung*.

NIKLAS SÖDERBERG: Poet och frilansskribent.

KARIN THORBURN: PhD och biträdande professor i ekonomi på Tuck School of Business vid Dartmouth College.

STEN WIDMALM: Fil.dr i statsvetenskap vid Uppsala universitet. Han har i år givit ut *Kashmir in a Comparative Perspective*.

LYNN ÅKESSON: Docent i etnologi vid Lunds universitet. Hon har tillsammans med Susanne Lundin utgivit antologin *Arvets kultur*.

101407
43 Kungliga Biblioteket
Förvärvssektionen
Box 5039
102 41 Stockholm

Trans
10

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 29 OKTOBER 2002

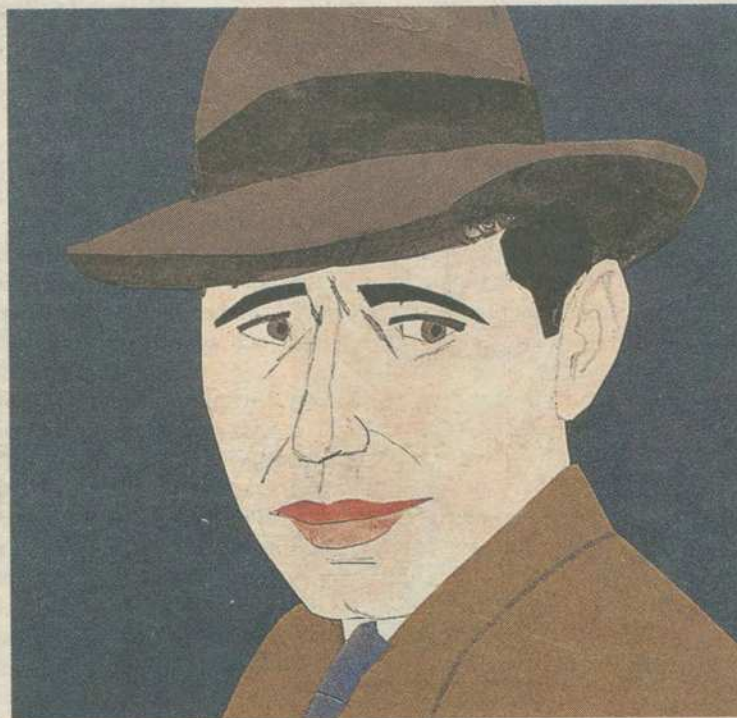

Illustration: Claes Jurander

Skaffa dig **AXESS**

Helår 9 nr kostar 200 kr.

Beställ din prenumeration:

Webb: www.axess.se

E-post: prenumeration@axess.se

Telefon: 031-743 99 05

eller fyll i talongen nedan

Som prenumerant på Finans Vision får du AXESS.

☐ Ja tack, jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr ...
Helår 9 nr för 200 kr

Namn

Adress

Postadress

Tidskriften **AXESS**

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor

KUNGL. BIBL.
2002-10-04
STOCKHOLM